

/ naar een **groene** economie /

de Helling

70

NR 4 · WINTER 2013 · €9,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

“Het woord kapitalisme doet er steeds minder toe”⁶

Interview met Annemieke Roobeek – Erica Meijers

Werken aan een groene economie¹⁰

Wie neemt het voortouw? – Bas Eickhout en Jasper Blom

“Laat het bedrijfsleven niet aan rechts over”¹⁶

Groene activisten in het bedrijfsleven – Marina Lacroix

De fossiele kern²⁰

Het krachtenveld van de energie – Thomas Müntz

Renaissance²⁴

Debat tussen Natalie Bennett en Reinhard Bütikofer – Benoit Lechat

Groene schijn²⁶

Het biobrandstoffenbeleid van de EU – Sjoerd Verest

Intelligent groeien²⁸

Een industriële revolutie mét de natuur – Ralf Fücks

Democratie & ecologie³⁰

Hindernis of onmisbaar? – Birgit Mahnkopf

Van groen naar blauw³⁴

Zin en onzin van de kringlooeconomie – Jan Jongert

Groene banen?³⁸

Hoeveel, wat en hoe – Albert Faber

Umicore, een groene kapitalist⁴⁰

Reportage over een recyclereus – Jolanda van Benthem

De stad als ecofabriek⁴²

Ontwerp voor broeiesten van innovatie – Dirk Holemans

BEELDBIJDRAGEN

Voedseltje spelen — Tomm Velthuis 14

Art is Trash — Francisco de Pagarro 1, 33

Maarten Vandeneynde 44

RUBRIEKEN Menno Hurenkamp 9 Wb-pagina 19 Verder lezen 44

Omslag

Onderaan: Francisco de Pajaro uit de serie *Art is trash*, zie p. 32.

Bovenaan: een beeld uit de computergame *Machinarium* van het Tsjechische Amanita Design. Een indy-game met artistieke en sociale aspiraties. Als robot die verbannen is naar de schroot-hopen, moet je de weg terugvinden naar de stad. Zie www.amanita-design.net

Hiernaast: de ‘supermees’ wordt vanaf 1 januari gefokt door het NIOO-KNAW in Wageningen. De onderzoekers willen een koolmees die bestand is tegen klimaatverandering. Bron: *Trouw*, 19-11-2013. Foto: Jacqueline Brummans www.jacquelineimaging.zoom.nl

COLOFON

De Helling is een tijdschrift over politiek & cultuur
Jaargang 26 · nr 4 · winter 2013

Losse nummers: € 9,50

Jaarabonnement: € 34,50

Jongerenaabonement (t/m 27): € 7,50

Gironummer: 6990899

t.n.v. tijdschrift de Helling.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Iris van Domselaar

Bas Eickhout

Aetzel Griffioen

Yolande Jansen

Heleen de Jonge van Ellemeet

Marina Lacroix

Herman Meijer

Saskia Mens

Jair Schalkwijk

Farid Tabarki

Rens van Tilburg

stagiair: Jelle van den Bogaard

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken e.a.

DRUK Drukkerij Raddraaijer

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

www.bureaudehelling.nl (> ‘tijdschrift’)

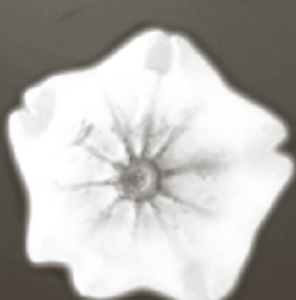
De redactie van de Helling
wenst u goede feestdagen
en een duurzaam en
gelukkig 2014!

Volgend jaar zal u meer over ons
kunnen lezen. Want de redacteuren
van de Helling zijn zeer actief op
allerlei verschillende terreinen en
hebben een groot netwerk. Yolande
Jansen hield afgelopen maand
haar oratie als bijzonder hoog-
leraar Humanisme in relatie tot
religie en seculariteit aan de VU en
Jair Schalkwijk lanceerde met zijn
Doetank een film over discriminatie
door de politie. Zie www.doetank.org/discriminatietest.

Al die redacteuren en niet te
vergeten de medewerkers van het
ontwerp en het beeld, helpen de
Helling de tijdgeest te proeven en
zich steeds te vernieuwen. Dat
blijven we doen, in 2014 allereerst
met een nummer over Europa 100
jaar na de Eerste Wereldoorlog.

REDACTIONEEL

Een kleine stap voor een mens....

Samen met je minuscule vriendjes moet je het laatste zaadje van de boom waarin jullie wonen zien te redden van boze parasieten die je huis dreigen te vernietigen. In de computergame *Botanica* van het Tsjechische Amanita Design, waarvan deze pagina een beeld toont, kom je terecht in een volkomen vreemde wereld, een ecosysteem waarvan je de logica niet kent. Iets vergelijkbaars overkomt degene die binnengaat in de wereld van de groene economie.

Die heeft wel iets sprookjesachtigs, vol verleidelijke én huiveringwekkende vergezichten. Welke weg leidt naar de ondergang, en wanneer leven we nog lang en gelukkig? Is het wijs te kiezen voor 'intelligente groei', waarbij technologie en creativiteit ervoor zullen zorgen dat de wereldeconomie volgens de vertrouwde princi-

pes van de markt kan blijven groeien zonder de aarde te vernietigen, of gaat het toch beter volgens de inzichten van de blauwe economen? Zij vinden zelfs het denken in kringlopen en recycling niet ver genoeg gaan en ontwerpen een wereld waarin sociale en economische structuren op een hele nieuwe manier in elkaar grijpen.

De groene avonturier wordt geconfronteerd met vele vragen: wanneer is een economie eigenlijk groen? Of kun je beter spreken van duurzaam of ecologisch en wat is het verschil? Brengt regionalisering redding of is er geen weg terug uit de geglobaliseerde wereld en hoeft dat ook niet? Wie is de motor van de verduurzaming van productie en consumptie: de overheid, de markt, de consument en/of nieuwe opkomende collectieven? Deze vragen, die de uitgangspunten van dit themanummer over groene economie vormen, brengen de duurzame zoeker al snel in een zeer reële werkelijkheid, waarin het draait om banen en vaardigheden, om innovatie en businessplannen, om democratie en stedenbouw. Er blijkt overal duurzame activiteit, dat wil zeggen activiteit gericht op het langdurige welzijn van alle mensen op een bloeiende aarde: van burgers die zonnepanelen plaatsen en vervuilende staalfabrieken die prijzen winnen als beste recycler, tot jonge ondernemers die de wereld zonder subsidie en via de markt willen verbeteren, bijvoorbeeld door het maken van groene computergames en duurzame telefoons.

Uit deze Helling blijkt dat er veel onverwoestbare doeners, denkers en enthousiastelingen zijn, die het doemdenken en de ideologische strijd achter zich hebben gelaten en zich bezig houden met het ontdekken van een nieuwe economische en sociale logica. Ondanks de forse tegenwerking door machtige producenten en profiteurs van fossiele energie en ook nogal eens door wetten en overheidsbelangen, werken zij toe naar een nieuwe morgen, waarop de aarde weer fris en stralend zal zijn. Zolang de nacht van het vervuilende kapitaal nog duurt, is hun blik gericht op de maan, die wat hen betreft niet verwijst naar sprookjes, maar naar de wetenschap dat het onmogelijke kan gebeuren. Iedereen kan vandaag de stap zetten die Neil Armstrong op 1 juli 1969 deed en die onze wereld voor altijd veranderde. Je zou er zelfs als hardnekkige melancholicus weer hoop van krijgen....

“Het woord

KAPITALI

SME doet er steeds minder toe"

Iedereen heeft het erover: vergroening van de economie. Het bedrijf dat het begrip duurzaamheid nog niet in zijn jaarverslag noemt, loopt hopeloos achter. Er zijn hindermachten, maar toch is het tij niet meer te keren.

Duurzaamheid wordt mainstream.

Annemieke Roobek is hoogleraar Strategie en Transformatiemanagement aan Nyenrode Business Universiteit. Ze heeft een lange lijst commissariaten en adviesraden op haar naam, waaronder KLM, ABN AMRO en PGGM. Daarnaast adviseert ze bedrijven en organisaties over duurzaamheid, innovatie en netwerken. Eind november verscheen haar nieuwe boek, dat ze met collega-hoogleraar Jacques de Swart schreef: *Sustainable business modeling*. Hierin wordt uiteengezet hoe bedrijven zowel strategisch als cijfermatig de omslag kunnen maken. We ontmoeten elkaar bij haar bedrijf *MeetingMoreMinds*, dat zich richt op netwerken en innovatie.

Groene economie is tegenwoordig in ieders mond. Maar waar hebben we het precies over?

"Ik spreek liever van duurzame economie, omdat daar het woord toekomstbestendig in besloten ligt. Het houdt in dat je verder kijkt dan je neus lang is en zorgvuldig omgaat met de drie P's: *People, Planet en Profit*. Dit model, ontwikkeld door John Elkington, gaat uit van een balans tussen deze drie. Dit betekent een ware paradigmawisseling in bedrijven, omdat het om een heel andere manier van zowel denken als opereren vraagt. Het sluit winstmaximalisatie uit en dat is voor de meeste ondernemingen de imperatief geweest. Maar zo'n omslag maak je niet van de ene op de andere dag: het vergt een tijdpad. De ervaring van de koplopers leert dat de meerkosten tot versneld innoveren leiden en tot een betere marktpositie. In elke sector betekent duurzaamheid iets anders. In de zorg zal het accent meer op de eerste P liggen: ervoor zorgen dat de mensen die voor je werken dat langdurig kunnen. En als een metaalbedrijf afvalbakken maakt van duurzame materialen, en ook mensen aanstellen die verder van de arbeidsmarkt af staan, dus ook hun sociale plicht doen, dan ontstaat er een nieuwe balans in de strategie, de bedrijfsvoering en de producten of diensten van een onderneming."

Wat betekent een duurzame bedrijfsvoering voor bijvoorbeeld de bankensector?

"Bij ABN AMRO, waarvan ik commissaris ben, hebben we in onze strategie *Foresight* duurzaamheid nu op de derde plaats op een tien punten lijst gezet. Het hoofdkantoor is duurzaam gemaakt, en het aanbod van de bank in beleggingen en investeringen wordt bekeken, voor zowel particulieren als de zakenbank. Zo is er onderzoek gedaan om ladingen op bijvoorbeeld schepen te voorzien van een risicofactor. Naarmate de lading duurzamer is heb je een gunstiger tarief. Als grote systeembank is het moeilijker dan voor een bank als Triodos, maar de ABN AMRO zet zich in, en dat zou ik drie jaar geleden nog niet zo gezegd hebben. In de bankensector gaat het om het samen optrekken met klanten, om openheid en om het toekennen van andere criteria bij financiering. Bij andere sectoren gaat het proces sneller, denk aan Desso of Interflor in de tapijtenbranche of denk aan Unilever en het aanbod in supermarkten. Duurzaamheid is nu ontdaan van ieder geitenwollensokkenimago. Dat proces is al gaande vanaf de Club van Rome in 1972, maar we kunnen er nu de ogen niet meer voor sluiten. Veel trends komen samen. Klanten willen het. Duurzaamheid is *mainstream business* geworden."

In groene partijen en de milieubeweging is een debat over de vraag over groene groei versus consuminderen en verandering van leefstijl. Hoe kijkt u daar tegen aan?

"Ik vind dat een jaren zeventig debat. Destijds was er een ideologische strijd, nu niet. Ik geloof dat een sociaal-duurzaam kapitalisme ook mogelijk is. Ik zie ons niet allemaal autarkisch worden en van ons groentetuintje eten. Wel zie ik dat mensen liever gezonde en eerlijke voeding uit de regio willen. Deze tijd biedt de mogelijkheid om met moderne technologieën duurzame materialen, grondstoffen en energie-substituten te realiseren, net als betere voedingstoffen, een gezonder klimaat in huizen, beter onderwijs en dergelijke. Ik denk dat het woord kapitalisme er steeds minder toe doet."

Een verschil met de jaren zeventig is dat er nu in veel vroegere derde wereldlanden meer welvaart ontstaat en de vraag naar producten toeneemt.

"Gelukkig! Dat was toch ook ons streven!!"

Maar dat leidt ook tot een enorme toename van het tekort aan grondstoffen en energie.

"Zo moet je niet denken. Het mooie van onze tijd is dat deze landen ook veel sneller kun-

nen leren en niet in dezelfde valkuil hoeven trappen als het Westen. Natuurlijk zorgt de nieuwe middenklasse in een land als China ook voor milieuproblemen. Maar bedenk ook dat al die nieuwe hotels in Amsterdam niet gebouwd zouden worden als er geen stroom Chinezen deze kant op zou komen. En kijk naar de mobiele telefonie in Afrika. Die is veel verder dan hier, omdat veel investeringen in koper, kabel of glasvezel daar niet nodig waren. We zijn nu eenmaal wereldburgers met elkaar. In plaats van het vinger-tje te heffen kunnen we beter tegen elkaar zeggen: kijk, wij doen het zo. Overigens zijn we daarvoor in Nederland niet in de beste positie, want we zijn hier helemaal niet zo goed in duurzaamheid. Ik zou dus inzetten op samenwerking vanuit Europa. Dat is een vredelievender manier om de wereld duurzamer te maken."

De transitie in Nederland vindt toch vooral in het bedrijfsleven en door burgers plaats, en weinig vanuit de overheid.

"In 2011 was ik voorzitter van de commissie van de Raden voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) die het advies *Remmen los* opstelde voor de transitie naar duurzame energie in ons land. Tijdens dat onderzoek werd duidelijk dat er in Nederland enorme hindermachten tegen verduurzaming bestaan. De grootste zat tot nu toe bij de overheid, bij het ministerie van Economische Zaken – daar waait nu overigens een andere wind – en bij het ministerie van Financiën. Die laatste int ook de accijnzen op fossiele energie en heeft dus verschillende petten op. De politiek heeft dit tot nu toe geaccepteerd en zelfs gestimuleerd. De tweede hindermacht zit bij Shell en de grote fossiele energiebedrijven. Veel fiscale politiek is vroeger speciaal voor hen gemaakt. Shell heeft ons land op zijn minst op vijftien jaar achterstand gezet. Maar nu het in de VS hard zijn neus heeft gestoten door veel te veel te betalen voor schaliegasvelden, zou Shell wel een toontje lager mogen zingen. Want het heeft zelf laten zien dat het de verkeerde strategie heeft gekozen."

Dan zijn er de grote energiebedrijven, die tot nu toe, op Eneco na, allemaal massificatie en centralisatie voorop stellen. Zij hebben veel baat bij het fiscale regime, waarbij de grootgebruikers bijna geen belasting betalen over energie. Dat stamt nog uit de tijd dat gas gestimuleerd werd, maar nu hindert deze wet het grootschalig gebruik van hernieuwbare energie.

Bedrijven die wel duurzaam willen, komen daardoor in het dilemma dat ze financieel

Annemieke Roobeek

gezien beter in de fossiele energie kunnen blijven, terwijl ze vanuit hun waarden voor duurzaamheid willen kiezen.

Zij die zijn aangesloten bij de Groene Zaak [een netwerk van bedrijven voor een duurzame economie red.], hebben wel het lef om te kiezen. Zij zijn de echte trekkers en hebben ook altijd een visionaire leider. Daarvan hebben we er erg weinig in ons land. We hebben wel veel kaaskoppen, die denken dat ze met stoere financiële praat een bedrijf kunnen leiden. Maar we hebben meer mensen nodig zoals Feike Sijbesma (DSM), Camiel Eurlings (KLM) en Paul Polman (Unilever), die hun nek uitsteken.

Het gaat om een verschuiving in de *mind-set*. Druk door consumenten is daarbij erg belangrijk, maar ook door buitenlandse bedrijven. De RAI krijgt bijvoorbeeld de ene duurzaamheidsprijs na de andere. Waarom? Steeds meer van hun buitenlandse klanten checken of de plek van samenkomst wel duurzaam is. Afnemers eisen – onder druk van consumenten – steeds vaker transparantie over het productieproces en de herkomst van materialen. Als je duurzaam produceert, kom je eenvoudigweg hoger op de lijstjes bij steeds meer bedrijven die een hele duurzame keten willen garanderen.”

Behalve dat ze als consument druk uitoefenen, nemen burgers ook steeds vaker zelf duurzame initiatieven. Welke bijdrage levert deze beweging van onderaf?

“In economisch opzicht mag het een druppel op een gloeiende plaat zijn, maar het gevoel van mensen om zelf bij te dragen is honderd keer belangrijker dan de paar centen die het oplevert. Zij hebben allang begrepen dat energie een waarde geworden is. De grote centrales zouden zich moeten realiseren dat het tijd is hun klanten iets anders aan te bieden dan vervuilende fossiele energie. Maar de lobby is sterk. Bij protesten tegen bijvoorbeeld windmolens moet je je altijd afvragen van wie het komt. De lobby tegen wind- en zonne-energie neemt nu sterk toe, omdat de groei ervan veel harder gaat dan de grote energiebedrijven verwacht hadden. Maar het gebeurt ook subtieler. Bedrijven als Exxon en Shell hebben in afgelopen decennia indirecte ondersteuning gegeven aan denktanks om quasi wetenschappelijke studies op te stellen die aan zouden tonen dat duurzame energie te weinig oplevert, te duur is etc. Ook in de klimaatdiscussie zaait men op deze manier verwarring. Het boek *The Merchants of Doubt* is hiervan een uitstekend wetenschappelijk bewijs. Er is waarschijnlijk geen bedrijf dat er zo goed in

is om invloedrijke mensen aan zich te binden als Shell, zoals dit jaar weer oud-staatssecretaris van Justitie en oud-PvdA-Kamerlid Nebahat Albayrak. Shell doet natuurlijk ook aan groene marketing, maar het voert geen oprecht duurzaamheidsbeleid. En dat kan ook niet als je kernproduct fossiele energie is.

Maar de scepsis groeit. Waarom zouden wij nog oorlogen en politieke instabiliteit over hebben voor fossiele brandstoffen, als de zon, de wind en het water vrij beschikbaar zijn en decentraal opgewekt kunnen worden?”

Is verduurzaming ook niet een kwestie van een wisseling van generaties? Jonge mensen met een andere mentaliteit, voor wie duurzaamheid vanzelfsprekend is?

“Nee, dat denk ik niet. Er zijn al drie generaties opgevoed met afval scheiden. Voor hen is duurzaamheid vanzelfsprekend. Maar de jonge generatie Y komt wel met een nieuwe manier van ondernemen. Bedrijfjes die starten vanwege een maatschappelijk vraagstuk en daarom meer lijken op *social enterprises*, maar die heel technisch en innovatief te werk gaan. Bijvoorbeeld Fairphone. Ze zijn *sustainable, innovative* en *social*, maar het zijn bedrijven, geen NGO's. Ondernemen heeft voor hen te maken met ontplooiing, vrijheid en zingeving. Ze willen niet afhankelijk zijn van overheidssubsidies of donaties en ze houden niet van stroperige bestuurslagen. Daarom zijn het vaak kleinschalige bedrijfjes, die in een netwerk opereren. Doordat ze zo hoogwaardige kennis delen, kunnen ze toch veel invloed hebben. Zij worden de bakens voor de grote bedrijven. Fairphone is nu klein, maar de invloed zal reiken tot de Samsungs van deze wereld. Op termijn zullen ook die een duurzame telefoon maken. Als je zo werkt en niet meer alleen naar winstmaximalisatie kijkt, dan heb je een ander businessmodel nodig, dat ook nieuwe productietechnieken ontwikkelt (*green engineering*). De kennis daarvoor is in Nederland goed, al zijn onze Oosterburen beter. In Nederland is kapitaal nodig om van het eerste enthousiasme de stap te kunnen zetten naar een serieus bedrijf. Veel nieuwe ondernemingen in Nederland vallen in die zogenaamde *valley of death*. De financiële sector zou meer *smart* en *slow* kapitaal vrij moeten maken, in plaats van het gebruikelijke *venture-* of *durfskapitaal*, dat inzet op de drie beste bedrijven van honderd nieuwe. De rest haalt het niet. Als dit naar 50/50 kan, is er al enorm veel gewonnen. *Slow* betekent dan: langzamer groeien met minder winst in

het begin, en *smart*: versnellen dankzij netwerken en ondersteuning door grote bedrijven, die bepaalde taken overnemen, zoals marketing, distributie en de boekhouding. De overheid kan hierbij garanties geven. Dit zou enorme positieve gevolgen voor onze economie hebben.

Ik ben ervan overtuigd dat we de *tipping point* voor duurzaamheid nu wel in het vizier hebben, dat magische moment waarop nieuwe ideeën en trends zich als een lopend vuur door de hele samenleving beginnen te verspreiden.”

=

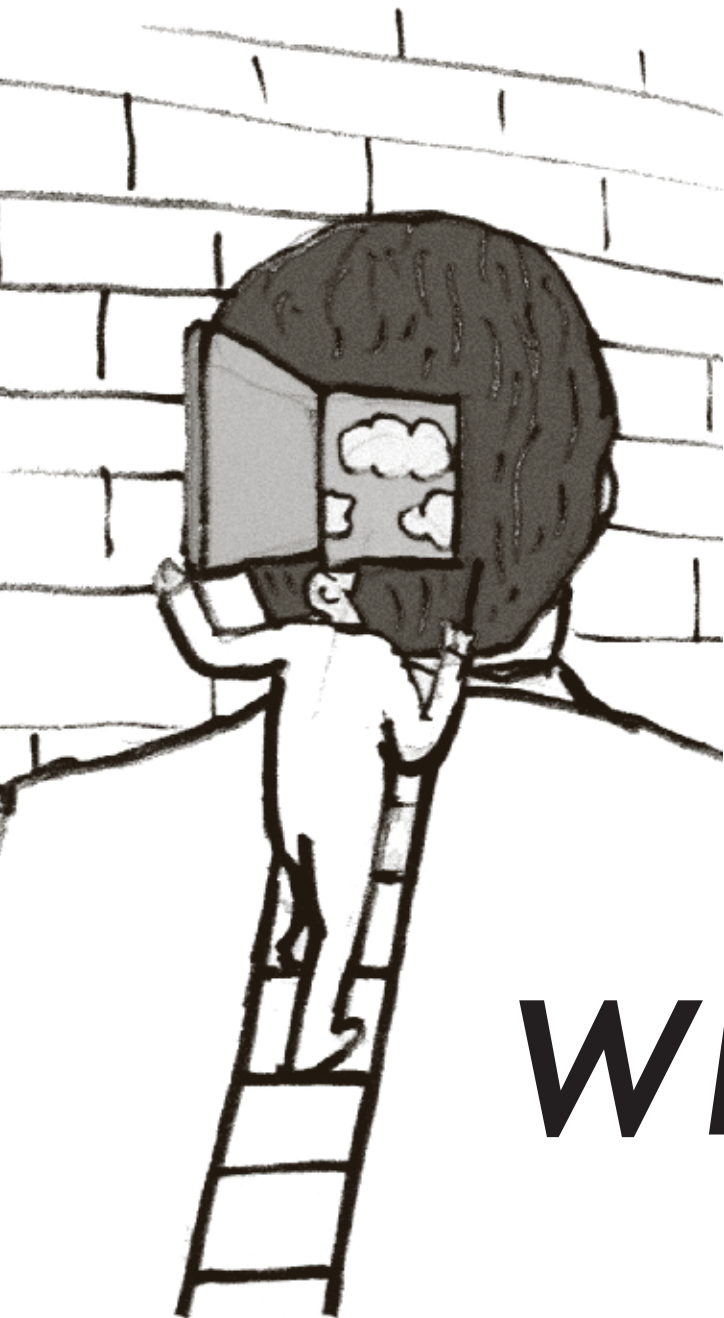
Literatuur

Annemieke Roobeek en Jacques de Swart, *Sustainable Business Modeling. Een besluitvormingsinstrument voor duurzame bedrijfsvoering*, Academic Service, Den Haag 2013.

Annemieke Roobeek, Lineke Sneller en Monique de Ritter, 'Duurzaamheidsverslaggeving: de stand van zaken twintig jaar na Eckart Wintzens BSO', *Holland Management Review* 148, maart-april 2013.

Remmen los: advies over de versnelling van de transitie naar een duurzame energiehuishouding in Nederland, aangeboden aan het kabinet door de raden voor de leefomgeving en infrastructuur (RLI) op 19 oktober 2011.

farhad
vanuit Iran

De wreedste maand

column door
Menno Hurenkamp

April is the cruellest month heet het vaak, naar de beroemde beginregels van *The Waste Land* van de Amerikaans-Engelse dichter Thomas Stearns Eliot (1888-1965). De strekking is zoveel als: die hoop en dat leven is er verdomme nog steeds. De kinderen van de jaren tachtig horen natuurlijk een echo in *Prince's* Sometimes it snows in april. Maar iedereen met een beetje Nederlands verstand weet dat niet april maar december de wreedste maand is. December is de maand waarin ons dingen worden afgepakt.

Dit jaar zwarte piet. Het protest tegen de kritiek op zwarte piet is anders dan ander nationalistisch verzet, zoals dat tegen Europa. Brussel valt inderdaad veel te verwijten, maar ieder kind voelt dat er iets niet helemaal lekker zit wanneer je je feestelijk optuigt met een uitgebreide serie verwijzingen naar slavernij en andere vormen van onderdrukking. Over een jaar of tien is het pexit, dan zijn de dominante trekken van de zwarte piet vervangen door een ander knechtenuniform. Misschien zo'n mooi gesneden pak van een minister-president die Washington van inlichtingen over zijn burgers voorziet.

Volgend jaar wordt ons het vuurwerk afgepakt. Er zit grote overlap tussen hardnekkige pietenpleiters en fanatieke vuurwer-

kadepten. Mensen die houden van tradities maar die niet weten waar Pinksteren voor staat en die denken dat vasten iets voor moslims is. Ze zullen zich net als bij zwarte piet even massaal verenigen om hun vuurwerk te verdedigen. En even tijdelijk. Want ook hier geldt dat een kind ziet dat veel van het vuurwerk lelijk en gevaarlijk is, en als zogenaamde traditie al helemaal de invented status heeft van het koeshijten en boerengolf. Allicht dat over een jaar of vijf elke stad of elk dorp enige bijstandsgerechtigden vrijwillig aanstelt om namens de gemeenschap een serie sierpijlen af te laten gaan rond de jaarwisseling.

Daarmee is het afpakken niet afgelopen. Als de kledingvoorschriften voor de bijstand doorgetrokken worden naar het hele publieke domein mag over een jaar of tien ook de man met een lange baard en een jurk en een rare hoed niet meer. Aan de kerstvakantie zelf zal daarna wat gedaan worden. Niet alleen is die zo lang dat onderwijs en arbeidsmarkt er onder leiden. Door de klimaatverandering verliest het hele pre-christelijke idee van een periode waarin we ons fysiek en mentaal voorbereiden op een lange nacht behoorlijk aan betekenis. Een paar dagen rond eind december is genoeg.

Het volk mort maar de elite trekt ver-

der. December zal eerst het brandpunt van nationalistisch verzet worden. Dan ontstaan er nieuwe tradities. Zoals die waarop men in besloten kring rotjes naar zwart geschminkte mensen met plakbaarden gooit. Gezellig en toch ook historisch. Eerst gebeurt dat in het geheim op verschillende data, later zullen de scholen er vrij voor geven op een vaste dag. Het is een feest dat het kwaad uitbant zullen antropologen ons dan uitleggen, en we gaan er zeker vijftig jaar mee door.

=

Werken

De diepe economische crisis in Europa vindt plaats tegen een achtergrond van fundamentele veranderingen in de wereldeconomie, die de omslag naar een duurzame economie urgent maken. Dit roept ook in Nederland belangrijke vragen op: hoe maken we die omslag en wie neemt daarbij het voortouw?

In 2006 schreven Wijnand Duyvendak en Femke Halsema het pamflet *(Eko)nomie, inspiratie voor groene innovatie* met voorbeelden van duurzame economische initiatieven van over de hele wereld. Zij riepen de overheid op om ambitieuze doelstellingen voor het bedrijfsleven te zetten. Daarmee krijgt het bedrijfsleven de prikkel om met duurzame innovaties de economie te vergroenen. Op het gebied van duurzaamheid is het 'grenzen trekken, grenzen verleggen.' Inmiddels zijn we vier kabinetten zonder duurzaamheidsambities verder en bevindt Europa zich in een diepe economische crisis. Hoog tijd dus voor hernieuwd debat over de omslag naar een groene economie.

Want het staat buiten kijf dat die omslag onverminderd nodig is. De wereld loopt tegen urgente milieuproblemen aan: klimaatverandering, verlies aan biodiversiteit en schaarste van grondstoffen. Onze huidige manier van leven put de aarde en onze sociale draagkracht uit. Schuldgedreven consumptie joeg de economische groei op, maar heeft uiteindelijk bijgedragen aan de mondiale financiële crisis. Tegelijkertijd wordt al duidelijker dat de stijgende inkomens die door economische groei mogelijk worden, niet per se het welzijn verhogen. In rijke landen draagt economische groei slechts beperkt bij aan welzijn, maar vormen werkloosheid en inkomensongelijkheid wel duidelijke bedreigingen voor ons geluk (De Beer 2007). Een groene visie op economie vraagt dus om een breder begrip van welzijn dan inkomen alleen. Een groene economie opereert niet alleen binnen ecologische grenzen, maar richt zich dus ook op bestrijding van werkloosheid en het verkleinen van sociale ongelijkheid.

Omslag

Het is een grote uitdaging voor Nederland om binnen ecologische grenzen te blijven en tegelijk werkgelegenheid te behouden. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid heeft net een diepgravende studie afgerond naar de toekomst van de Nederlandse economie (*Naar een Lerende Economie*), waarin ook wordt gekeken naar de groene aspecten hiervan (Faber 2013). De WRR constateert dat de Nederlandse economische structuur relatief gevoelig is voor de meest urgente milieuproblemen: belangrijke sectoren zoals energie, transport en voeding/agro zijn relatief materiaal- en energie-intensief. Deze sectoren zullen daarom direct getroffen worden door grondstoffenschaarste en benodigde klimaatmaatregelen. Willen we werkgelegenheid behouden en milieuproblemen oplossen, dan zal dus urgent een omslag naar een groene economie gemaakt dienen te worden.

Een aantal vragen dringen zich op bij die omslag: waar gaat het precies om? Hoe werkt dat dan? Wie gaat het doen? In dit stuk staan we stil bij deze drie vragen. We verkennen waar de discussie over gaat en welke dilemma's daarbij naar voren komen. We hopen daarmee een goede aanzet te geven voor een discussie over het groene antwoord op de economische crisis. Deze aanzet zal uiteindelijk ingekocht worden in een essay dat de fractievoorzitter van GroenLinks in de Tweede Kamer, Bram van Ojik, samen met ons schrijft. Hierin zal de GroenLinkse visie op het wat, hoe en wie van de groene economie uiteen worden gezet.

n aan een g

Groei en geluk

Zeker sinds het waarschuwingsschot dat de Club van Rome in 1974 loste met haar rapport *The limits to growth* wordt de discussie over groene economie vaak gevoerd in termen van groei en krimp van het Bruto Binnenlands Product (bbp). Centraal staat dan de vraag of een economie kan blijven groeien bij eindige natuurlijk hulpbronnen en zonder natuurlijke rijkdom helemaal uit te putten. De meest recente bijdrage aan deze discussie komt van Ralf Fücks, directeur van de Heinrich Böll Stiftung (het wetenschappelijk bureau van de Duitse Grünen). In zijn boek *Intelligent Wachsen* pleit hij voor 'slimme groei' (zie het artikel van Fücks op p. 28). Hoewel deze discussie erg herkenbaar is, kleven er ook nadelen aan de discussie over economische groei.

Allereerst is het bbp op zich niet goed of slecht, het is slechts een economische statistiek. Een economische statistiek waarop ook nog eens het nodige af te dingen valt. Door het debat desondanks in deze termen te voeren ontstaat de valkuil dat milieuproblematiek en natuurschoon in zuiver economische termen worden gedefinieerd. Daarmee wordt het debat *geframed* in termen waar groenen eigenlijk fundamentele kritiek op hebben. Er wordt gesproken over natuur als een vorm van productiekapitaal. Milieuproblemen betekenen simpelweg een afschrijving op 'natuurlijk kapitaal.' Als het de economische efficiëntie ten goede komt moet er maar gewoon een substitutie plaatsvinden van natuurlijk kapitaal met andere productiefactor. Economische groei gaat voorbij aan het ongeluk dat inkomensongelijkheid en werkloosheid veroorzaken. Door in deze termen te spreken wordt de onderliggende norm in het debat (economische groei) niet geproblematiseerd, maar wordt enkel de meting ervan aangepast. In zekere zin verzandt het debat over groene economie daarmee in een extreme vorm van wat Bernstein *liberal environmentalism* genoemd heeft: *neoliberal environmentalism*, de natuur als nieuwe economische groeimarkt. Het gaat voorbij aan de intrinsieke waarde van natuurschoon, aan de onvervangbaarheid van de huis-mus (tegenwoordig te vinden op de rode lijst van bedreigde vogelsoorten).

Een tweede nadeel van een debat over groei is dat het voorbij gaat aan de onderliggende uitgangspunten en het uiteindelijke doel van de economie. Een discussie over groei vindt plaats op een abstract macroniveau van geaggregeerde economische statistieken, terwijl politiek draait om welzijn op microniveau, anders gezegd: om geluk van het individu. Groene partijen – met hun historie van *grassroots* activisme – denken over het algemeen niet in termen van oude machtsstructuren, maar staan hier juist kritisch tegenover. Het gaat om het verhaal over 'het goede leven', een ongedwongen samenleving waar consumptie binnen ecologische grenzen blijft. Als het individuele gedrag van burgers in de samenleving duurzaam, sociaal en solidair is, en daarmee binnen ecologische grenzen blijft, dan doet het er niet toe of dat op geaggregeerd niveau tot economische krimp of groei leidt (zie ook Eickhout (2012) en de kritische discussie in het themanummer 'beyond growth/degrowth' van de *Green European Journal*).

Het zou te ver voeren om zo'n 'agenda voor het goede leven' in dit stuk volledig uit te werken. Aan de vooravond van de financieel-economische crisis heeft Femke Halsema een mooie eerste aanzet gegeven in haar boek *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*. Het zou de moeite waard zijn dit boek nog eens met de ogen van nu – moe van vijf jaar crisis – te lezen. Hier willen we echter de vraag aan de orde stellen hoe een economie dan binnen ecologische grenzen kan functioneren.

Hoe werkt het

De economische structuur van Nederland vraagt dus om een forse omslag om te kunnen tellen als een groene economie. Welke structurele hervormingen zijn er nodig om deze omslag te realiseren? Er zijn de laatste jaren een aantal concepten gepopulariseerd die beschrijven hoe een groene economie kan werken. Een overkoepelende term hierin is 'circulaire economie'. Zo'n economie is gebaseerd op het principe dat er geen uitputting van de natuur plaats mag vinden bij productie en consumptie. Dit houdt een volledig hergebruik of hernieuwbaarheid van gebruikte grondstoffen in de economie in. Dit kan via natuurlijke kringlopen (bijvoorbeeld bio-brandstoffen) of industriële kringlopen (beter gebruik, hergebruik en recycling).

Wat betreft de natuurlijke kringlopen is een belangrijke bouwsteen van de groene economie de zogenaamde *biobased economy* of bio-economie. Een *biobased economy* maakt geen gebruik van fossiele biomassa (olie en gas), maar gebruikt biomassa direct. De economie draait op planten, zogezegd. Daarmee is het probleem van de eindige olie verholpen en is bovendien – in theorie – een klimaat-neutrale grondstoffenbron voorhanden. Wat betreft de industriële kringlopen is de zogenaamde 'deeleconomie' een voorbeeld van een bouwsteen. In deze economie draait het niet om bezit, maar om beter gebruik. In plaats van stilstaande auto's bij elk rijtjeshuis verovert de deelauto de weg, zodat niet elke bestuurder zijn eigen auto hoeft te kopen. We kunnen hier de exacte invulling van deze bouwstenen geen recht doen. Geïnteresseerden verwijzen we graag naar de reeks van Bureau de Helling waarin ze worden uitgediept. De eerste van deze publicaties, *De biobased economy, groene uitdaging voor oude en nieuwe industrie*, is zojuist verschenen.

Rest de vraag wie het voortouw moet nemen in de omslag naar een groene economie. Waar Duyvendak en Halsema nog met allerlei – veelal internationale – voorbeelden lieten zien dat een groene economie successen kan boeken, zijn we inmiddels een stap verder: het is nu zaak de bewezen successen op te schalen naar een structurele omslag van de economie. Moeten we daarbij vertrouwen op de markt of op de overheid? En welke rol speelt de burger hier dan in?

Voortouw

In *Vrijheid als Ideaal* uit 2005 merkt Bart Snels – destijds directeur van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks – op dat het politieke debat over (groene) economie te vaak gevoerd wordt met een simplistische dichotomie 'voor de markt' (rechts) of 'voor de overheid' (links). Het moet er echter allereerst om gaan welke doelen je wilt bereiken, en

groene econ

pas in tweede instantie om de politiek-economische instituties die deze het best kunnen verwezenlijken. De uitkomst zal altijd een mix van overheid en markt zijn, met soms een grotere rol voor de overheid en soms voor de markt.

De benadering van Snels is terecht, maar laat onverlet dat het wel degelijk relevant is wie het voortouw in handen heeft en welke accenten gelegd worden. Kunnen bestaande industriële grootmachten door een proces van incrementele innovatie de noodzakelijke vergroening voldoende snel doorvoeren? Of is er een *wave of creative destruction* à la Schumpeter nodig, waarmee groene pioniers een revolutie in de economie bewerkstelligen? Welke rol speelt de overheid in deze omslag? En welke de consument? Met deze vragen worden grofweg vier mogelijke partijen die het voortouw kunnen nemen in een omslag aangesproken. We bespreken nu kort de rol van deze vier – burgers, pionierende groene ondernemers, het traditionele bedrijfsleven en de overheid – en plaatsen kanttekeningen bij hun rol.

Burgers kunnen niet alleen heel direct bijdragen aan de omslag naar een groene economie door groene producten te consumeren, maar ook door mee te doen aan initiatieven in de groene economie. Burgers nemen dan deel aan wat de Fransen heel mooi de *économie sociale et solidaire* noemen, een verzamelterm van initiatieven aan de randen van de traditionele markt. In deze economie vinden op dit moment buitengewoon interessante ontwikkelingen plaats, die meer stoelen op samenwerking dan op concurrentie, en vaak meer op het verlenen van diensten dan op producten. Er zijn coöperaties van burgers die samen een windturbine in de regio financieren. Buren die gezamenlijk zonnepanelen op het dak van hun flat laten plaatsen. Stadslandbouw en boerenmarkten voor consumenten die op zoek zijn naar lokaal en biologisch voedsel. Kapotte stoelen of broodroosters die door een repair café weer als vanouds zijn. Interactieve platforms waar mensen spullen zoals gereedschap van elkaar kunnen lenen of een extra portie van het avondeten kunnen afhalen. Je zou haast kunnen zeggen dat hier het nieuwe economische groeipotentieel zit.

Tegelijk kunnen we ons afvragen of de *économie sociale et solidaire* snel genoeg groeit om de omslag naar een groene economie tijdig te maken. Bovendien: zijn deze initiatieven op te schalen naar de hele economie, of kunnen ze enkel in de marge van een conventionele economie (inclusief zware industrie) functioneren? Wat als burgers niet te verleiden zijn consumptie voldoende te verduurzamen om binnen ecologische grenzen te blijven? In welke mate mag/moet dan ingegrepen worden in de keuzevrijheid van de consument? Hoe vinden we de juiste balans tussen informatievoorlichting, prikkels en regelgeving om het gedrag van consumenten te beïnvloeden?

De tweede partij die het voortouw kan nemen in de omslag naar de groene economie zijn **pionierende groene ondernemers**. Een deel van de genoemde initiatieven richt zich op de conventionele economie als marktpartij. Andere ondernemers zien simpelweg een gat in de markt, zonder maatschappelijke of sociale bijbedoelingen. Een voorbeeld van zo'n pionierende groene ondernemer is

Greenmills, een productiecomplex waar verschillende industriële processen naast elkaar zijn ingericht om het hergebruik van organische afvalstoffen te maximaliseren. Dit vindt bijvoorbeeld plaats door vergisting en productie van biodiesel. Inmiddels levert Greenmills warmte aan tweeduizend huishoudens, stroom aan vijftienduizend huishoudens en biodiesel voor enkele tienduizenden huishoudens (Eickhout en Schouten 2013). Daarmee begeeft Greenmills zich op de markt van traditionele energiereuzen, maar heeft voorlopig nog niet de schaal om voor hen een serieuze bedreiging te vormen.

De hamvraag is dus wat er gebeurt als een pionierende groene ondernemer wel de schaal krijgt om een bedreiging te vormen voor de traditionele spelers in de markt. Volgens de klassieke economische theorie zouden bedrijven als Greenmills dan simpelweg de markt over moeten nemen ten koste van de Essents van deze wereld: *creative destruction*. In de praktijk zijn gevestigde bedrijven op de markt stevig verankerd in een politiek-economisch web waarmee ze bedreigingen trachten te neutraliseren (bijvoorbeeld door regulering die de toetreding tot de energiemarkt bemoeilijkt). Het is daarom de vraag of enkel de juiste prikkels en ruim baan voor groene ondernemers voldoende is om tot een energierevolutie (en breder: een groene economische omslag) te komen.

Dat brengt ons bij de rol van **de traditionele spelers in de economie**. Hoewel deze nu nog opereren in een niet-duurzame economie, wil dat niet zeggen dat zij geen grote stappen (kunnen) zetten om bij te dragen aan een groene economie. DSM heeft bijvoorbeeld onlangs een *bio-based* harssysteem geïntroduceerd waarbij veertig procent van de grondstoffen van de hars gebaseerd zijn op hernieuwbare bronnen. Met andere woorden, de omslag naar een groene economie hoeft niet altijd van nieuwe toetreders op de markt te komen. Bovendien hebben deze spelers vaak per definitie de schaal om een significante impact te maken op de economie.

Tegelijk kan niet ontkend worden dat er ook sprake kan zijn van *greenwashing* door traditionele bedrijven: een dun laagje groene vernis zonder echt bij te dragen aan het aanpakken van milieuproblemen (in Brussel adverteert Chevron momenteel groots met hun goede daden voor de planeet). Belangrijker nog, de grote industriële bedrijven die de goede kant op bewegen, zoals bijvoorbeeld Tata Steel in Nederland, hebben last van internationale concurrentie die weigert te vergroenen. Het mogelijke concurrentievoordeel dat ze daarmee hebben kan de vergroening doen stokken.

De laatste partij die het voortouw kan nemen in de omslag naar de groene economie is **de overheid**. In het voorgaande is al een aantal keer gehint op de aanknopingspunten voor een overheidsrol: het belonen en stimuleren van innovaties en efficiëntie, en het ontmoedigen en belasten van vervuiling en verspilling. Ambitieuw klimaatbeleid aan de hand van een reëel prijskaartje aan CO₂-uitstoot geeft bedrijven die efficiënter en minder vervuilend opereren een voorsprong op concurrenten. De veilingopbrengsten van

onomie

de CO₂-handel kunnen bovendien gebruikt worden voor het stimuleren van klimaatvriendelijke en innovatieve productietechnieken. Soms zijn de juiste prikkels echter onvoldoende en dient de overheid randvoorwaarden te stellen waaraan alle marktpartijen moeten voldoen, zoals specifieke doelstellingen voor het hergebruik van grondstoffen of producten. Ook kan de overheid haar inkoopbeleid beter inzetten ten gunste van verduurzaming.

De kanttekening die hierbij geplaatst kan worden is dat allereerst het taboe op industriepolitiek doorbroken moet worden voordat de overheid een voortrekkersrol kan spelen, en ten tweede dat deze groene industriepolitiek dan niet gekaapt mag worden door niet-duurzame bedrijven. Het gaat bijvoorbeeld om de balans tussen belonen en straffen, tussen belastingvoordelen voor groene ondernemers en zware accijnzen voor niet-duurzame producten. Maar het gaat ook om de keuze die de overheid maakt tussen het stimuleren van *creative destruction* versus groene hervorming van het traditionele bedrijfsleven. Op de achtergrond speelt hierbij altijd ook de vraag hoe het politiek-economische web van traditionele, niet-duurzame producenten en beleidsmakers doorbroken kan worden.

Tot slot mag opgemerkt worden dat uit de voorgaande discussie over de voortrekkers vooral ook blijkt dat misschien wel het grootste probleem voor het tijdig oplossen van milieuproblemen de economische en politieke *lock-in* (Faber 2013) van de traditionele economie is. Bedrijven hebben veel kapitaal geïnvesteerd in niet-duurzame productiemethoden, en zullen terughoudend zijn deze in één keer af te schrijven om de omslag te maken. Daarbij zijn deze traditionele bedrijven vaak nauw verweven met de politiek en kunnen daardoor relatief veel invloed uitoefenen op de regulering van de economie. Juist om dit patroon te doorbreken is een duidelijke en gefocuste strategie nodig op welke wijze en met wie de groene omslag gemaakt gaat worden.

=

Literatuur

- Paul de Beer, 'Steeds rijker en toch niet gelukkig' in: Van der Steen & Van Heeswijk (red.) *'Geld speelt geen rol'. Een verschuiving in waarden van welvaart naar welzijn?* Hiteq, Hilversum 2007, p. 51-56.
- Wijnand Duyvendak en Femke Halsema, *Ekonomie, inspiratie voor groene innovatie*, GroenLinks Tweede Kamerfractie, Den Haag 2006.
- Bas Eickhout, 'To grow or not to grow' *Green European Journal* 2012.
- Bas Eickhout, Socrates Schouten, *De bio-based economy. Groene uitdaging voor oude en nieuwe industrie*, Bureau de Helling, Utrecht 2013.
- Albert Faber, 'Noodzaak en kans voor groen industriebeleid in de Nederlandse economie' *WRR webpublicatie* nr. 75, oktober 2013.
- Ralf Fücks, *Intelligent wachsen, die grüne Revolution*, Hanser Berlin 2013.
- Beyond growth/degrowth, *Green European Journal*, Vol. 3, 2012.
- Femke Halsema, *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2008.
- Bart Snels, 'De klassieke instituties: de markt' in: Snels, B (red.), *Vrijheid als ideaal*, Uitgeverij SUN, Nijmegen 2005, p. 185-200.
- Pepijn Vloemans, *Survivalgids voor het consumptieparadijs: over geld, groei en geluk in tijden van crisis*, Querido, Amsterdam 2013 (zie p. 45).
- Naar een lerende economie*, WRR, Amsterdam University Press 2013.

Peerby is een website en app waarmee je spullen kunt lenen van je burens. Je laat weten wat je zoekt en/of aanbiedt, waardoor je snel contact hebt met iemand vlakbij. Het is goed voor je portemonnee, bevordert sociale contacten in de buurt en beperkt CO₂ uitstoot door het slim delen van goederen. Peerby werd begin 2012 in Nederland opgericht. Je wordt lid via www.peerby.com.

peerby

confronteert je op een aangename wijze met onze harde werkelijkheid, met het speelgoed dat hij ontwierp als afstudeerproject aan de Design Academy in Eindhoven.

‘Als kind speelde ik veel met mijn houten speelgoedboerderij, een paar koeien, twee ganzen en een kip. Voedseltje Spelen is datzelfde speelgoed, maar dan de boerderij van nu: een bio-industrie stal met 200 houten varkens.’

Binnenkort te koop. Zie www.bytomm.com.

ELK PAKKET VOEGT IETS TOE OM JOUW VARKENS ZO SNEL EN SLIM
MOGELIJK OP TE LATEN GROEIEN. HIERONDER ZIE JE WELKE
VOORWERPEN ER IN ELK PAKKET ZITTEN EN EEN KORTE
BESCHRIJVING VAN WAT JE ER MEE KUNT DOEN.

In deze stal kun je 200 vlees-varkens houden. Er zijn 18 hokken waar telkens 11 varkens in kunnen. Ieder varken heeft dan precies 0,8 m² de ruimte. De vloer is van beton. De helft van het hok is rooster waar de mest doorheen valt. Er zijn ook een aantal kleine hokken voor een zeug en haar biggetjes. De varkens kunnen niet naar buiten en de stal heeft geen ramen, ze leven onder TL-licht. Het automatische voedersysteem zorgt ervoor dat er altijd voer is zodat ze de hele dag door kunnen eten.

In het echte leven wonen er op een boerderij 2000 tot 4000 varkens. Er zijn zelfs stallen van 20.000 varkens, dat is 100 keer zo veel als deze stal! Dat soort stallen noemen we megastallen. Ook worden er plannen gemaakt om varkens in varkensflats onder te brengen. Dat zijn stallen met meerdere verdiepingen. In totaal worden er in Nederland in één jaar 6 miljoen varkens gefokt en geslacht.

Er zijn twee soorten varkensboerderijen. Op de een worden zeugen gehouden om biggetjes te produceren. We noemen dit vermeerderingsbedrijven. Daarna gaan de biggen naar varkensmesterijen waar ze heel snel vette varkens worden. In jouw stal worden zowel zeugen gehouden als varkens vet gemest, een beetje van beide!

Zorg ervoor dat je varkens zo snel mogelijk groeien met zo min mogelijk voer. Dat is het goedkoopste voor jou en de mensen in de supermarkt. Elke week gaat er een hok vol vette varkens naar de slachterij en komt er een groep jonge varkens bij. Daar tussenin moet je alles goed schoonmaken.

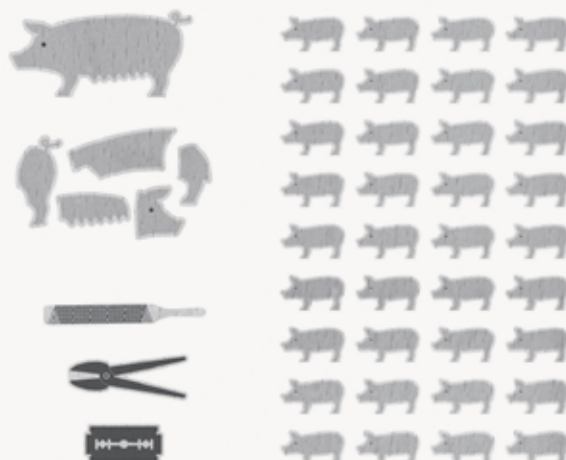
Alles wat je nodig hebt op de boerderij zit in dit pakket.
Een schop met emmers, mestvorken, kruiwagens, klike's en een compressor.
In de silo's zit het voer voor de varkens opgeslagen.

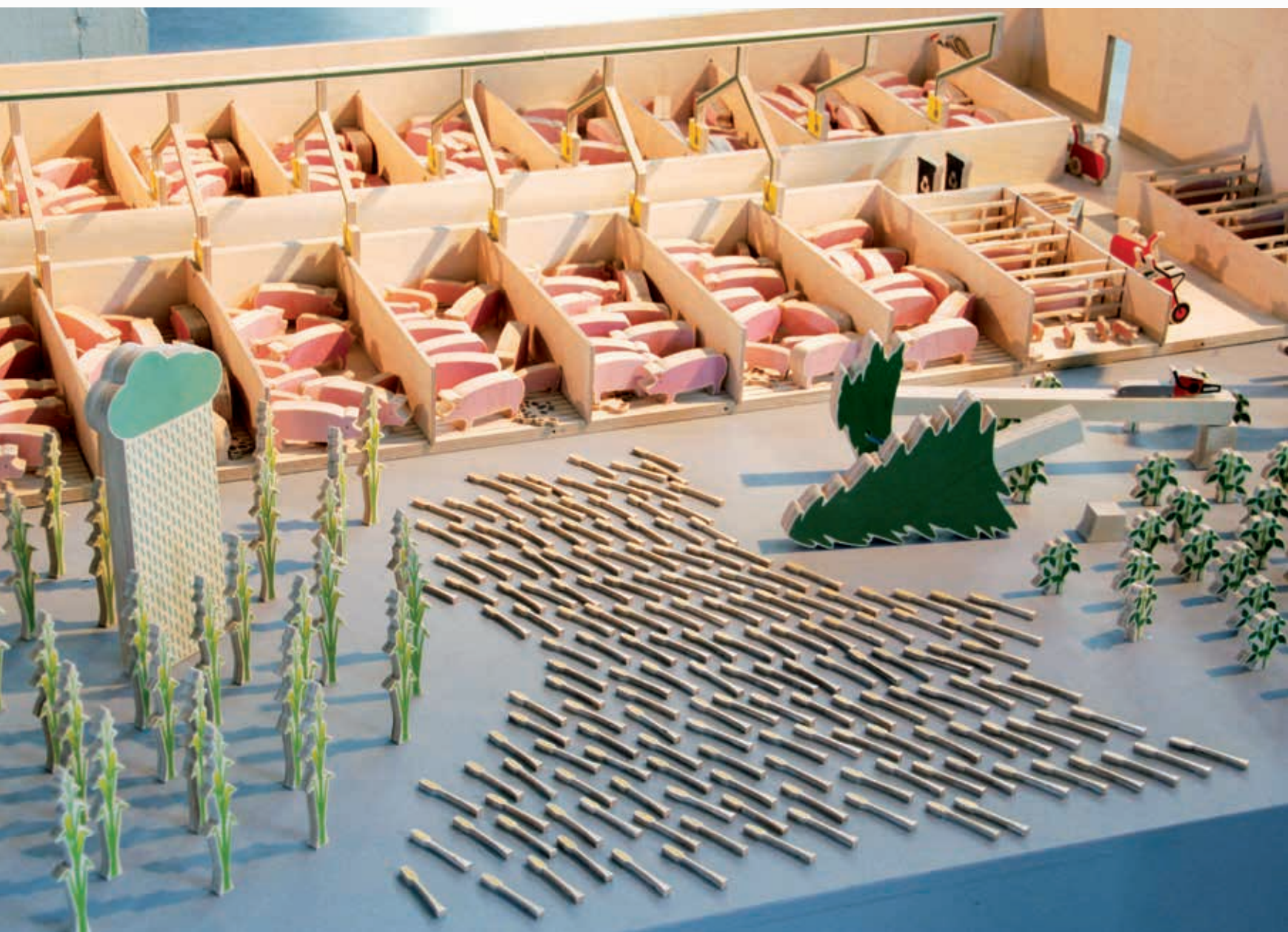
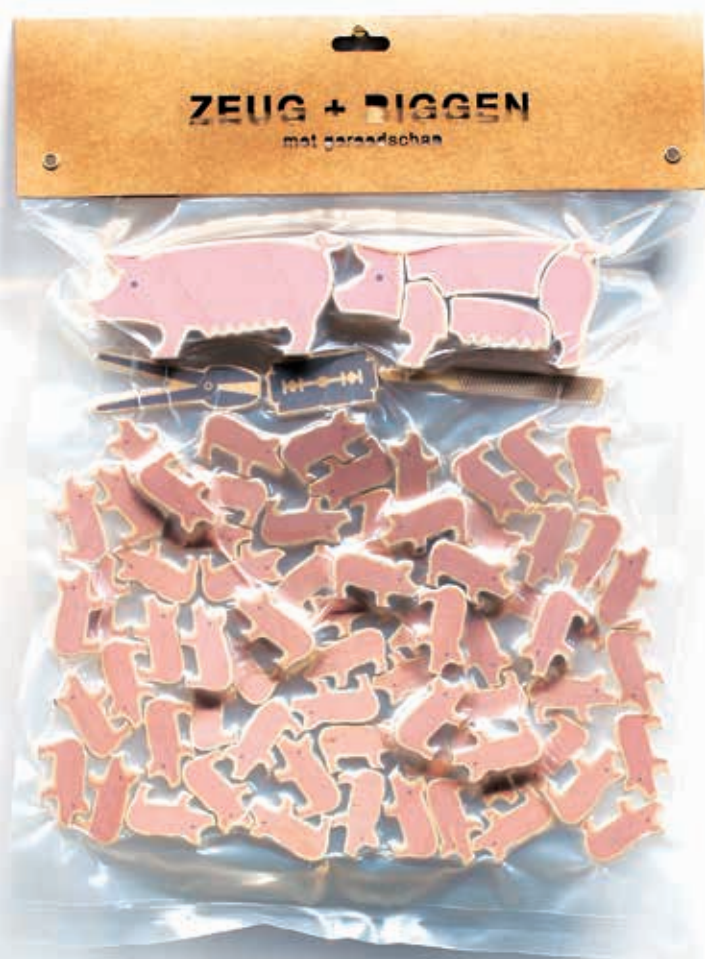

Een moedervarken heet een zeug. Een zeug wordt gebruikt om jonge biggetjes mee te fokken. Ze brengt haar 3-jarig leven door in de stal zonder buitenlucht te zien of te ruiken. Ze worden aan één stuk door zwanger gemaakt en na elk half jaar bevallen ze van ongeveer 12 biggen. Bevallen bij een varken noemen we werpen. Na die drie jaar en zes bevallingen verder is het varkenslichaam helemaal uitgeput en dus niet meer bruikbaar. Dan gaat het naar de slacht.

In dit pakket vind je ook het gereedschap dat nodig is voor de biggetjes. Bij jonge biggetjes worden hun staarten zonder verdoving afgeknipt en de tandjes afgeschuurd. Castreren moet verdoofd gebeuren sinds een paar jaar, maar dat gebeurt nog niet altijd. Als biggen pijn hebben gillen ze heel hard en hoog, het doet pijn aan je oren!

Binnen 10 weken wegen de biggen 25 kg en gaan ze naar een iets groter hok.

“Laat het bedrijfsleven

foto's: fairphone

De Fairphone is een Nederlands initiatief voor ‘een telefoon zonder slecht geweten’. De hele keten is transparant, waarbij sociale en duurzame argumenten zwaar wegen. Dus: geen metalen waarvoor mijnwerkers bloeden, maar eerlijk loon en goede arbeidsomstandigheden, zoveel mogelijk duurzame grondstoffen, reparabele en vervangbare onderdelen en twee simkaarten. De gebruiker bepaalt mede het ontwerp. Half november was de eerste voorraad van 25.000 exemplaren uitverkocht. www.fairphone.com

niet aan rechts over

Ze zijn jong en hoogopgeleid, ze willen een duurzamere wereld en denken dat via het bedrijfsleven het snelst te bereiken. Er gaan deuren open, maar ze stuiten ook op grenzen. Wat kunnen individuele werknemers in bedrijven bereiken?

Het zijn zaken mensen, met zaken-agenda's. De een werkt een paar weken in Zuid-Afrika en kan waarschijnlijk alleen via een teleconferentie meedoen. De ander probeert dagenlang tevergeefs een gaatje van tien minuten te vinden voor een voorbereidend gesprek. Nee, het is niet eenvoudig vier hardwerkende *young professionals* rond de tafel te krijgen.

Olof van der Gaag, Rick de Gaay Fortman, Adrian de Groot Ruiz en Thekla Teunis hebben naast hun drukke schema's nog iets gemeen: ze zijn bevlogen over duurzaamheid en behept met dadendrang. Alle vier hebben ze ervoor gekozen om in, of samen met, het bedrijfsleven een bijdrage te leveren aan een groenere economie. Het is een keuze die onder groen-gezinden op scepsis kan rekenen. Bedrijven? Die zijn toch alleen in duurzaamheid geïnteresseerd om hun imago te verbeteren? Het systeem draait in de kern om consumptie en winst en dat staat haaks op groene idealen.

De deelnemers aan ons ronde tafelgesprek zijn idealistisch, maar niet naïef. Ze ervaren in de praktijk de spanning tussen de idealen van individuele werknemers en het handelen van bedrijven. En dat stemt hen juist optimistisch: er zit zoveel potentieel in het bedrijfsleven, je hoeft het er alleen nog uit te halen!

Waarom werken jullie aan duurzaamheid?
Rick de Gaay Fortman (consultant bij McKinsey & Company, "binnen het bedrijfsleven heb je de grootste kans om snel en op schaal dingen te veranderen"): "Mijn liefde en respect voor de natuur vormen de kern van mijn interesse in duurzaamheid. Ik wil ons ecosysteem graag behouden. En dat je werk maatschappelijk relevant dient te zijn, was bij ons thuis vroeger vanzelfsprekend. Het is lastig om dat in de praktijk vorm te geven. Toen ik een paar jaar voor Shell in het Midden-Oosten werkte, begon ik me af te vragen welke erfenis ik achter zou laten. Ik wilde in dezelfde sector een positievere bijdrage

aan de wereld leveren. Dat werd duurzame energie."

Thekla Teunis (oprichtster Stichting Move en tevens consultant sociale initiatieven bij Shell, "het is in mijn ogen zonde om zonder het bedrijfsleven iets te doen"): "Ik kan me eigenlijk niet voorstellen dat er hoogopgeleide mensen zijn van onze leeftijd die niet willen werken aan duurzaamheid. Ik ken er in ieder geval niet zoveel. Duurzaamheid is zo'n breed begrip, dat gaat over het voortbestaan van dingen. Het is bijna een trivialiteit dat je daarmee bezig bent. Ik vind dat iedereen met zijn of haar talenten zo goed mogelijk moet zorgen voor de mensen om zich heen en voor de omgeving. Wanneer ik het idee heb dat er onrecht plaatsvindt, wil ik daar gewoon wat aan doen."

Olof van der Gaag (hoofd Marketing en Campagnes bij Natuur & Milieu, "bijna al onze campagnes zijn samenwerkingen met het bedrijfsleven"): "Voor mij geldt dat ik graag wil leven in een wereld waar iedereen de kans krijgt om het beste uit zichzelf te halen. Als je met zijn allen de wereld sloopt, kan niemand meer het beste uit zichzelf halen. Ik ben opgeleid als antropoloog. Duurzaamheid volgt voor mij uit een sociaal emancipatieideaal, niet uit een passie voor het overleven van de knoflookpad."

Adrian de Groot Ruiz (oprichter en directeur van de True Price Foundation, "het maakt mij niet uit als bedrijven True Price inzetten als *branding*, want ze moeten er ook wat voor doen"): "De eerste keer dat ik met duurzaamheid in aanraking kwam, was toen ik als 15-jarige meewerkte aan een project om energie uit golven te halen. Technische oplossingen staan of vallen ermee of je ze op de markt krijgt. Het leek me daarom zinvoller een maatschappelijke richting op te gaan. De intellectuele uitdaging zit voor mij nu in het zo mooi mogelijk laten werken van het systeem. Wat ik bijvoorbeeld gaaf vind, is dat ons economische systeem vanzelf duurzaam zou zijn als producten een echte prijs zouden hebben. Dat is een prijs waarin de kosten voor de leefomgeving zijn meegerekend."

Waarom denken jullie in het bedrijfsleven jullie idealen te kunnen verwezenlijken?

De Groot Ruiz: "Consumenten, politiek en bedrijfsleven hebben ieder apart de kracht om een grote doorbraak te bereiken. Daarom ben ik heel positief; linksom of rechtsom komt het er wel. De juiste vraag is eigenlijk: 'waarom óók het bedrijfsleven?'"

De Gaay Fortman: "Het bedrijfsleven is voor mij zeker niet de enige weg naar een

duurzamere wereld."

Van der Gaag: "Ik heb jarenlang in de politiek gewerkt en daar zijn ze redelijk trendvolgend. Welke partij komt er nu serieus in de problemen als de duurzaamheidsbeweging boos op hen is? Alleen GroenLinks. Het thema is politiek helaas marginaal."

Teunis: "Dat is treurig. Mijn persoonlijke missie is ervoor te zorgen dat dit in het bedrijfsleven niet het geval is."

Van der Gaag: "Als je naar het bedrijfsleven kijkt, zijn er veel dingen die goed gaan. Zo snel als ASN Bank en Triodos groeien, dat had je je tien jaar geleden toch niet kunnen voorstellen? Zij werden toen beschouwd als enorme geitenwollensokkenbanken. Nu willen alle grote banken stappen zetten om duurzamer te worden. Daar word ik heel opgewekt van."

De Gaay Fortman: "Dit jaar was ik met de Young Club of Rome, een groep jonge mensen die zeer gepassioneerd is over duurzaamheid, op het Springtij-festival. We hebben daar een systeem opgezet om bedrijfsmensen te koppelen aan jongeren zoals wij. Daar is veel animo voor. Ik vraag me af of dat tien jaar geleden net zo zou zijn geweest."

De Groot Ruiz: "Het feit dat bedrijven zeggen dat ze dingen doen voor een duurzame wereld is historisch gezien uniek, ongeacht of ze vervolgens daadwerkelijk actie ondernemen. Als het over duurzaamheid gaat, richten we ons altijd op consumenten en politiek. Het bedrijfsleven wordt daar nu voor het eerst actief bij betrokken."

Van der Gaag: "Het was inderdaad altijd zo dat maatschappelijke organisaties en bedrijven met de rug naar elkaar stonden. Tegenwoordig voel ik me als ik bij Eneco op bezoek ben alsof ik me tussen collega's bevind. Laatst had ik een gesprek met een directeur van Sara Lee. Die zat de hele tijd naar mijn pantalon te kijken. Ik dacht dat ik sjans had! Bleek dat hij zich in de auto had omgekleed in spijkerbroek, om niet in pak voor een milieumeneer te verschijnen."

Van der Gaag wijst veelbetekenend naar zijn lichtgrijze pak. Later zal 'de milieumeneer' de vermeende kloof tussen NGO's en bedrijven nog wat verder dichten, door als enige een visitekaartje bij zich te hebben.

Bedrijven profiteren van de gevestigde orde, kunnen zij het systeem wel veranderen?

Van der Gaag: "Het is een van mijn grootste irritaties dat je moet kiezen tussen wat goed is voor de wereld en wat goed is voor jezelf. Binnen de markteconomie – en die neem ik even als gegeven – wil ik alles doen wat ik kan om ervoor te zorgen dat bedrijven

zoveel mogelijk omzet draaien met duurzame producten en diensten. Langzaam maar bouw je dan een nieuwe gevestigde economische orde. Je ziet dat voor een deel nu al in Duitsland gebeuren: morrel je daar aan duurzame energieproductie, dan krijg je de grote industrieën over je heen. In Nederland zijn ook steeds meer heel gewone mensen die geld verdienen met duurzame producten. Toen wij met Natuur & Milieu actief werden op het gebied van zonnepanelen waren er rond de driehonderd aanbieders op die markt, inmiddels ruim duizend. Elektrische auto's, slimme meters, ook daar zit dynamiek in."

De Gaay Fortman: "Maar gaat het niet vooral om bedrijven waarvan duurzaamheid niet de *core business* is?"

Van der Gaag: "Die bedrijven verleid ik graag tot meer duurzaamheid. Neem energiebesparing. Moet je dat overlaten aan mensen die het goed voor hebben met de wereld? Of moet de Nederlandse Energiemaatschappij met haar Frans Bauer-spotjes het doen? Ik vind het spannender als zij energiebesparing onderdeel van hun *core business* maken en zeggen: 'Wij staan voor een lagere energierekening'"

De Groot Ruiz: "Veel mensen zouden meer duurzame producten aanschaffen wanneer die eenvoudiger voorhanden zouden zijn. Als er een duurzame tegenhanger van de AH To Go bestond – en dat kan – ging ik daarheen als ik honger had. Je kunt tegen dat soort snelle consumptie zijn, maar het is veel lastiger om mijn leven volledig om te gooien, dan om mij een duurzaam product aan te bieden."

Teunis: "Wanneer bedrijven zich op het terrein van duurzaamheid begeven, zijn er twee scenario's: ofwel een bedrijf zegt dat het duurzaam is en is het ook, ofwel een bedrijf zegt dat het duurzaam is en is het niet. Dat eerste is top! Prima als een bedrijf als Unilever daar een reputatie omheen wil bouwen."

De Groot Ruiz: "Het probleem is dat je in ons huidige systeem de goede en de minder goede bedrijven niet van elkaar kunt onderscheiden. Dus gelooft men geen enkel bedrijf meer. Daarom heb je transparantie nodig. Met True Price kijken we hoe een keten precies in elkaar zit. Bedrijven komen bij ons om de 'echte prijzen' van hun producten door te rekenen, waarin de kosten voor de leefomgeving zijn meegerekend. Enerzijds omdat kennis over wat er in hun keten gebeurt het mogelijk maakt om risico's af te dekken. Anderzijds kan het een sterke drijfveer zijn voor innovatie. De bedoeling is de echte prijs te laten zakken tot de winkelprijs."

Teunis: "Vroeg of laat moeten bedrijven

hoe dan ook die echte prijs echt gaan betalen. Water wordt bijvoorbeeld steeds schaarser en dus duurder. Als je nu al kunt zorgen dat je dat deel van je keten verbetert, heb je daar straks voordeel van."

Welke rol kunnen werknemers spelen in het verduurzamen van een bedrijf?

De Gaay Fortman: "Toen ik bij Shell vertrok, ben ik van Kaapstad naar Nairobi gefietst om geld op te halen voor duurzame energie. Ik ben alle afdelingen die ik kon verzinnen binnen Shell langs geweest om hiervoor sponsoring te krijgen, maar dat paste niet binnen het communicatiebeleid. Het grappige is dat ontzettend veel mensen mij op persoonlijke titel hebben gesponsord."

De Groot Ruiz: "Er bestaat grote spanning tussen wat mensen eigenlijk zouden willen in hun werk en wat het bedrijf waar ze werken uiteindelijk doet. Juist daardoor zit er veel potentieel in het bedrijfsleven. Je hoeft maar een paar dingen zo in te richten dat mensen de dingen die ze toch al willen ook echt kunnen doen."

Teunis: "Bedrijven als Shell zijn goed in talent aantrekken. Ze hebben veel geld en kennis van technologieën. Het enige wat je moet doen, is ervoor zorgen dat de mensen die er werken de lange termijn in het oog houden, in plaats van zich alleen te laten leiden door de korte termijn."

De Gaay Fortman: "Om dat te bereiken moeten werknemers met talent en energie aangespoord worden door een leider, een rolmodel. Dat mis ik. Ik voel spanning tussen wat bedrijven zeggen en wat ze doen. De Managing Director van McKinsey vertelt aan journalisten dat hij vindt dat het bedrijf een sterke maatschappelijke rol moet spelen. En het is waar dat als ik bij McKinsey met een goed verhaal kom over waarom iets zowel duurzaam is als geld oplevert, zij de eersten zijn die dat ondersteunen. Maar hoeveel opdrachten er zijn waarin duurzaamheid centraal staat, is afhankelijk van hoeveel animo er in bedrijfsleven voor bestaat. Ik merk dat dat gelimiteerd is."

Van der Gaag: "Er zijn wel mensen op CEO-niveau die een voorbeeldrol vervullen. In de hal van Unilevers hoofdkantoor is hun missie bijvoorbeeld voor iedereen zichtbaar: 'het verdubbelen van onze omzet en het halveren van onze *footprint*'. Dat is een heldere soundbite, die bij alle werknemers in de genen zit. Of neem Eneco, daar is intern algemeen bekend dat wanneer je iets voor elkaar wilt krijgen bij Jeroen de Haas (voorzitter van de Raad van Bestuur), je óók een verhaal over

duurzaamheid moet hebben."

Teunis: "Helaas zie je soms toch dat duurzaamheid in de verdrukking komt op het moment dat het economisch tegenzit. Leaders schrappen het van hun agenda als ze geconfronteerd worden met het dilemma tussen belangen op de korte en de lange termijn. 'We gaan eerst kosten snijden', zegt men dan, 'de rest doen we als we weer gezond zijn.'"

De Groot Ruiz: "Dat verhaal van 'het is crisis' vind ik zo raar! Je weet toch dat het op een dag weer crisis wordt? Dat is al vierhonderd jaar zo. Daar kun je voor sparen, lijkt me."

Van der Gaag: "Je kunt een crisis ook beter hebben zodra duurzaamheid is opgenomen in alle businessketens en kwartaalcijfers, in plaats van ondergebracht bij een enkele duurzaamheidsmanager. De laatste tijd zie ik vaker dat dit thema integraal deel uitmaakt van de bedrijfsvoering."

Teunis: "Wanneer bedrijven ondanks hun mooie woorden niet duurzaam handelen, zouden al die talentvolle *young professionals* eens tegen hun bazen kunnen zeggen: 'Hier is een plan voor hoe het beter kan en als jullie daar niets mee doen, dan stoppen wij ermee.' Ik weet niet of dat in de praktijk een goed idee is hoor, maar het gevoel van urgentie zou wel groter mogen worden. Ik erger me aan mensen die alleen maar praten over hoe alles beter moet. Gegeven het huidige systeem en gegeven waar jij bent en wat jij kan, moet jij iets doen."

De Groot Ruiz: "Duurzaamheid is niet iets voor na je pensioen, of in de avonduren."

De Gaay Fortman: "Ik geloof dat individuen de moed moeten hebben om buiten de gevestigde paden te treden, om te doen wat zij denken dat juist is. Er zijn mensen nodig die zichzelf desnoods opofferen."

De Groot Ruiz: "Ik verwacht ook veel van sociaal ondernemerschap. Elk bedrijf kan als doel hebben de maatschappij beter te maken, terwijl het als normaal bedrijf opereert. Als je straks organisaties hebt die een goed salaris en interessante mogelijkheden combineren met maatschappelijke betrokkenheid, gaan zij zeker concurreren om talent met het traditionele bedrijfsleven."

Van der Gaag: "Dat geloof ik zonder meer. Wat ook kan: maatschappelijk geëngageerde mensen zouden massaal het bedrijfsleven binnen kunnen stormen om daar carrière te maken. In politieke termen gezegd: het bedrijfsleven is te belangrijk om aan rechts over te laten."

=

Bureau de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

Lezingenreeks 'Dieper Europa in: groene antwoorden op Europese problemen'

Op maandag 6 januari organiseert Bureau de Helling de eerste van een reeks van zes lezingen over het hoe en waarom van de Europese Unie. Zes opeenvolgende maandagavonden komen er prominente sprekers naar Utrecht om verdieping aan te brengen in het Europa-debat en de EU als instituut te 'demystificeren'. Prominente sprekers met een brede kennis over Europa, in zowel praktische als theoretische zin, zullen ons begeleiden diep in de Brusselse moerassen. (Voormalig) Europarlementariërs Kathalijne Buitenweg, Philippe Lamberts (BE) en Bas Eickhout nemen belangrijke Europese thema's voor hun rekening, zoals het democratische tekort, de *Green New Deal* en de Europese landbouwpolitiek. Directeur van Bureau de Helling en politiek-econoom Jasper Blom zal spreken over het financiële radarwerk van de EU, GroenLinks-senator en woordvoerder Europese Zaken Tineke Strik praat ons bij over de sociale rechten in Europa en de Leuvense filosoof Rudi Visker gaat met ons op zoek naar de identiteit van de Europeanen.

Meer info en aanmelding: www.academie.groenlinks.nl/lezingenserieEuropa

Verzoening met Europa

Bureau de Helling publiceert een essay van Europarlementariër Judith Sargentini en beleidsmedewerker Richard Wouters over de ontwikkeling van het denken over Europa in GroenLinks. Ze beschrijven die aan de hand van tien kantelpunten: momenten waarop terughoudendheid over Europese projecten werd ingeruild voor steun, en in een enkel geval andersom.

Anders dan haar voorgangers was GroenLinks van meet af aan voorstander van Europese integratie. Aanvankelijk verbond de partij daaraan zoveel voorwaarden dat zij in de politieke praktijk vaak stemde tegen nieuwe integratiestappen, zoals de invoering van de euro. Maar in de loop der jaren groeide de bereidheid van GroenLinks om in te stemmen met compromissen waarmee zij een deel van haar eisen kon binnenhalen, zoals de Europese Grondwet en de noodfondsen voor de euro. Dit groeiende realisme werd gevoeld door de ervaringen in het Europees Parlement, waar GroenLinks als onderdeel van de Groene fractie soms haar stempel kon drukken op het Europese milieubeleid – dankzij geven en nemen. Tevens groeide het besef dat veel programma-punten van GroenLinks alleen op EU-niveau te verwezenlijken zijn. Steeds vaker durfde de partij voorop te lopen met pleidooien voor méér Europa, zoals bij de aanpak van de eurocrisis.

Bestellen: gpas@groenlinks.nl

De groene economie: digitaal debat

Niet alleen in de Helling, maar ook op de website van Bureau de Helling wordt gedebatteerd over het thema groene economie. Deze discussie borduurt voort op de groene economische initiatieven die steeds meer te zien zijn in Nederland. Burgers 'doen het zelf', al dan niet in coöperatieverband, maar ook bedrijven wenden de steven.

Hoe kan GroenLinks op deze nieuwe ontwikkelingen inspelen? Hoe verhouden de groene standpunten van GroenLinks zich tot die van andere partijen die 'groen' ook belangrijk vinden? Hoe moet economische groei gemeten worden in de groene economie van de toekomst?

Discussiebijdragen en reacties zijn welkom op www.bureaudehelling.nl

Publicaties medewerkers

Jasper Blom
'A sustainable welfare state', *Green European Journal*, 29.10.2013. www.greeneuropeanjournal.eu
'Coalitie maakt zich breder dan ze is', www.wbs.nl, 14.10.2013.
'Olli Rehn, de stille gedoogpartner van de minderheidscoalitie Rutte-Asher?', www.bureaudehelling.nl, 9.10.2013.

Erica Meijers
'Het Duitse Europa. Recensie Ullrich Beck, Das Deutsche Europa, www.bureaudehelling.nl, 11.10.2013.
'Minimum wage in danger: German election', *Green European Journal*, 3.10.2013. www.greeneuropeanjournal.eu
'Bijbelse verhalen als houvast in de crisis. 'Erica Meijers: als theoloog je niet laten leiden door fatalisme', *Friesch Dagblad / Het goede leven*, 5.10.2013.
'Hoop in tijden van crisis', lezing 4.10.2013 voor de Raad van kerken, www.raadvankerken.nl.
'Minimumloon in gevaar. Duitse verkiezingen en de arbeidsmarkt', www.bureaudehelling.nl, 23.9.2013.
'De participatiesamenleving', www.bureaudehelling.nl, 20.9.2013.
'Solidarity. Continuing the debate...', Mapping the Green Transformation, annual print edition of the *Green European Journal*, July 2013, 36.

Socrates Schouten
'Energie besparen? Welnee!', www.bureaudehelling.nl, 21.10.2013.

Jolanda van Benthem
'De storm neemt het over', www.bureaudehelling.nl, 28.10.2013.
'De Helling luistert: Big Yellow Taxi', www.bureaudehelling.nl, 8.11.2013.

BUREAU DE HELLING
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.bureaudehelling.nl

RAAD VAN ADVIES
Dirk Holemans
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen

MEDEWERKERS
Jasper Blom · DIRECTEUR
Anne de Boer
Erica Meijers
Gerrit Pas
Socrates Schouten

Vrijwilligers:
Jolanda van Benthem
Jelle van den Bogaard

De Fossiele

de Helling
20
winter 2013

Iedereen wil groene energie. Het grote twistpunt is 'slechts' de vraag over hoe dat ideaal verwerkelijk moet worden. Hoe snel? Door wie? En tegen welke kosten? Want energie is allereerst een economisch begrip en pas daarna een milieukwestie.

De groene economie is al lange tijd geen kwestie meer van intenties. Op de man af gevraagd is iedereen voor vergroening en duurzaamheid. Uit onderzoek dat ik met drie collega's verrichtte voor *De Groene Amsterdammer* blijkt dat de Nederlandse overheid al minstens tien jaar allerlei regelingen, en beleidsmaatregelen – met de bijbehorende subsidiepotten – treft om Nederland op de één of andere manier groen te maken, maar dat het toch niet lukt om te verduurzamen. Ministers, staatssecretarissen én CEO's van belangrijke bedrijven worstelen met diep ingesleten structuren en gewoontes. De fossiele economie is namelijk niet 'een vorm onder velen' die een economie kan aannemen. Fossiele brandstoffen liggen in het hart van de moderne economie en fossiele brandstoffen bepalen – ondanks alle groene intenties – nog steeds in hoge mate de manier waarop politici, ambtenaren en directeuren handelen en denken.

De hindernissen die genomen moeten worden om de economie te vergroenen

hebben weinig van doen met intenties, weinig van doen met 'een voorliefde' voor fossiel, maar alles van doen met de centrale logica die in de huidige, fossiele economie gelegen is.

Aan de rand

In Nederland – maar ook in duurzaam gidsland Duitsland – trachten politici en bedrijfsleven de vergroening allereerst tot stand te brengen op de plekken waar dat het minste pijn doet. Liever eerst bij de burgers een zonnepaneel op het dak, dan dat we de energie-intensieve industrie belasten met de kosten van duurzame energie. Want let wel: duurzame energie is nog altijd duurder (het kost meer op de elektriciteitsmarkt) dan fossiel. (Voor dit artikel versta ik onder 'energie' voornamelijk elektriciteit, hoewel energie onder andere ook kan verwijzen naar warmte.)

Het is niet vreemd dat regeringen en het bedrijfsleven vergroenen 'aan de rand' van de economie, daar waar er in de marges ge-

Kern

sleuteld kan worden, en niet in de kern. Dat komt neer op het toevoegen van windmolens, het bouwen van zonnepanelen, het bijmengen van biogas uit koeienmest of het bijstoken met restwarmte uit vers gemolken koemelk (dat gebeurt!). De vraag is alleen: tot welk punt kan je de economie groen verven, en vanaf welk punt kan de economie niet meer bijgestuurd worden in de marge, maar moet de hele economie grondig verbouwd worden? Hoe moeten we dan de onderliggende structuren en de onderliggende logica van onze huidige economie *zelf* verduurzamen? Hoe vergroent en verandert de kern? De kern van de fossiele economie wordt bepaald door een paar simpele parameters. De eerste luidt: hoe meer onmiddellijke toegang tot energie een land heeft, hoe rijker het land, hoe beter de economie draait, hoe machtiger de regering. Het is immers een bekend kenmerk van ontwikkelingslanden dat de stroom er regelmatig uitvalt door weinig en sporadisch beschikbare energie. De flikkerende gloeilam-

pen zijn een teken van armoede. De tweede parameter is dat elektriciteit *zelf* niet in voldoende mate op te slaan is. Geen accu is groot genoeg om een woonwijk, laat staan een fabriek, op te laten draaien. Dit is een centrale spanning: je wil heel veel beschikbare energie, maar je kan energie niet opslaan. De adembenemende schoonheid van fossiele brandstoffen is dat ze deze spanning oplossen.

In plaats van een enorme batterij, kan je een enorme stapel steenkool hebben liggen. In plaats van een reusachtige accu, heb je een gasbel of een olieplas. Wie door de Amsterdamse Afrikahaven fietst, merkt het al snel. Nog voordat je goed en wel de kade hebt bereikt, hoor je het gezoem van een lopende band. Een heel stuk kan je met die lopende band meefietsen, van Nuon's Hemwegcentrale tot aan de kolenoverslag. Wanneer je de overslag nadert, wordt de broei-erige geur van stapels en stapels steenkool in de lucht steeds sterker. De stapel stinkt, maar vertelt je tegelijkertijd: het gaat eco-

nomisch goed met Nederland. Hier ligt de garantie dat de lichtjes in de huizen van Nederland blijven branden, dat de computer aan gaat wanneer je wilt, kortom: dat de spreekwoordelijke bakker z'n brood kan bakken.

Brandstof is macht

De twee energieparameters van de moderne economie (zo veel mogelijk energie, die je, helaas, niet op kan slaan) jagen mensen voort in hun zoektocht naar, verliefdheid op en verslaving aan fossiel. Vanaf Churchills beslissing om tijdens de Eerste Wereldoorlog de Britse vloot te laten overstappen van het Britse steenkool op aardolie uit de koloniën (over een energietransitie gesproken) tot de huidige poging van de Mexicaanse regering om de oliewinning, raffinage en verkoop te moderniseren: fossiel is de drijfveer. Steenkool en aardgas zijn in feite een soort pre-batterijen. Waar je in batterijen elektriciteit opslaat *nadat* het is opgewekt, is in steenkool en aardgas energie opgesla-

gen *voordat* het is opgewekt. Daarmee vertel ik uiteraard niets nieuws. Maar deze simpele waarheden leiden tot een even simpele, maar dwingende logica: meer brandstof is meer macht. Zorg dat je zoveel mogelijk stapels, bellen en plassen brandstof hebt liggen, dat geeft je zekerheid, onafhankelijkheid en welvaart.

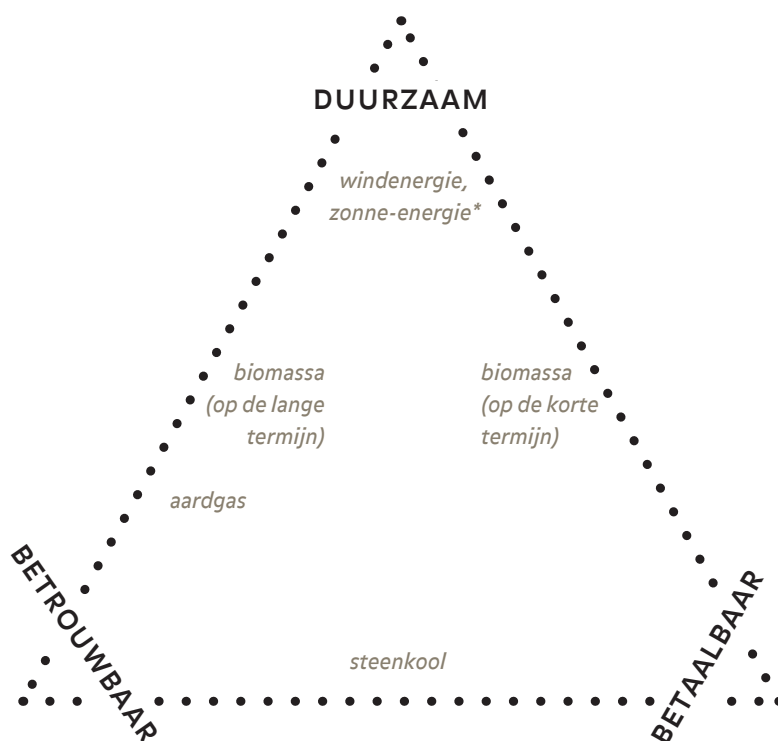
Het is deze onderliggende logica die de innovatie in fossiele brandstofwinning voort blijft drijven – zo heeft Japan onlangs een manier gevonden om aardgas uit diepzee-ijs te winnen. Het is deze ondergelegen logica die verovering, kolonialisme en oorlog blijft aandrijven.

Macht en machtige instituties hebben zich de afgelopen honderd jaar op ingewikkelde wijze verknoopt met fossiele brandstof. Verplichte staatsdeelneming bij petroleumwinning en tientallen miljarden per jaar aan aardgasbaten zijn daar bekende Nederlandse voorbeelden van. Maar in z'n algemeenheid is het belangrijk om te beseffen dat het energiedossier in Den Haag nog steeds bij het ministerie van Economische Zaken ligt. Energie is een economisch begrip in politiek Den Haag, en pas in de tweede plaats een milieukwestie.

Onzekerheid

Het klimaatprobleem heeft de logica van 'meer brandstofverzameling en brandstofopslag is meer welvaart' met piepende remmen tot stilstand gebracht. Op ministeries, in de top van grote bedrijven – tot aan Shell aan toe – is bekend dat het simpelweg verzamelen van meer brandstof niet langer de weg naar meer zekerheid en meer welvaart is. Sterker nog: het besef lijkt doorgedrongen dat het verzamelen en verbranden van meer fossiele brandstof zal leiden tot meer onzekerheid, en misschien wel *minder* welvaart.

Tallose speeches van Brusselse politici, *green papers*, rapporten van de OESO, voorname van het ministerie van EZ, en geslaagde en minder geslaagde VN-klimaattoppen maken duidelijk dat urgentie van het klimaatprobleem langzaam omhoog is

gesijpeld. Wat betekent dat voor de onderliggende logica van de economie? Het ministerie van EZ en velen met hen hanteren voor het maken van keuzes over energie het volgende schema. Het krachtenveld in de energiewereld is te begrijpen als een driehoek: duurzaam – betrouwbaar – betaalbaar.

Het schema kan je invullen aan de hand van 'energiedragers': zie bovenaan. De belangrijkste spanning op dit moment ligt tussen Duurzaam en Betrouwbaar. Zonne- en windenergie zijn niet alleen duurder in de opwekking dan steenkool en gas, maar vooral ook onbetrouwbaarder. Als het waait en de zon schijnt, hebben we (te) veel duurzame energie, als het bewolkt is en windstil dan hebben we te weinig. Subsidies kunnen zon en wind nog betaalbaar maken, maar niet betrouwbaar. De discussie over het subsidiëren van fossiel, door middel van regressieve belastingen op fossiele gebruikers et cetera, verandert ook niets aan de onbetrouwbaarheid. De driehoek is ook in te vullen aan de hand van de spelers in de energiewereld. Bijvoorbeeld aan de hand van de belangrijkste onderhandelende partijen bij het Energieakkoord dat afgelopen zomer gesloten is bij de SER.

Met één blik op de twee schema's is te zien waar de overlappende belangen, en de tegengestelde belangen liggen. De milieubeweging en geestverwanten hebben keuze

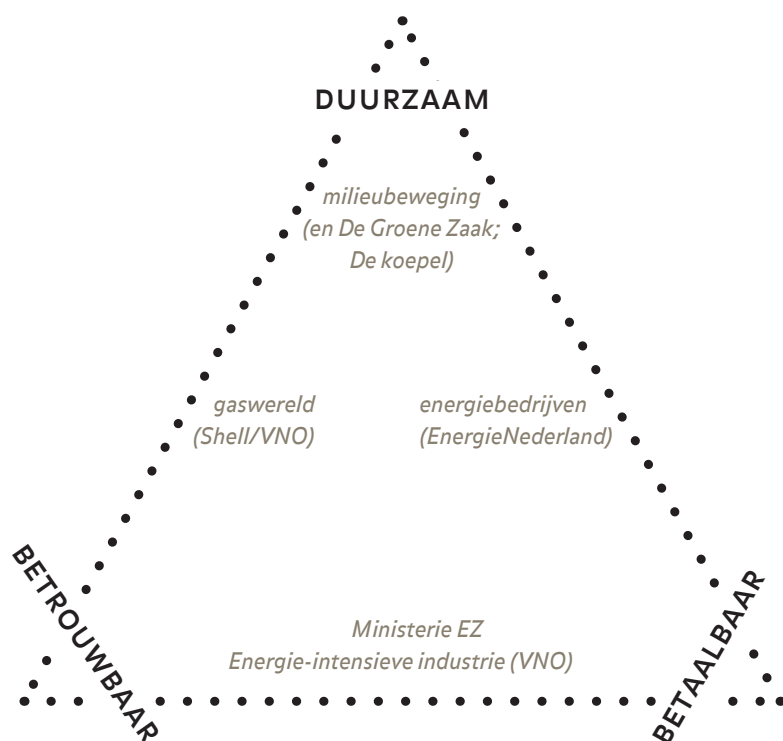
uit minstens drie verschillende soorten energiedragers, namelijk biomassa, windenergie en zonne-energie, en inderdaad: over die zaken is de milieubeweging het regelmatig met zichzelf oneens. In sommige duurzame kringen lijken mensen bozer te worden wanneer je pleit voor windenergie (verouderd!), dan wanneer je pleit voor steenkool.

Energiebedrijven willen wel. Zij weten dat de verandering voor een groot deel bij hen komt te liggen. Enerzijds omdat zij het kunnen. Elektriciteitsopwekking kan vrijwel volledig duurzaam. Staalsmelten bijvoorbeeld (nog) niet. Anderzijds willen zij wel omdat ook energieproducenten weten dat elektriciteit geen gewone *commodity* is. Elektriciteit is politiek. Dat was het voor het klimaatprobleem, en dat is het nu al helemaal. Elektriciteitsproducenten weten dat een verandering in de politieke wind een verandering betekent voor hun portefeuille.

De enige vraag voor elektriciteitsproducenten is: waar zet ik mijn windmolens straks neer? En waar zet ik mijn laatste beetje kolencentrales neer? – want die zullen nog wel een tijdje nodig blijven. Nederland zou wel eens heel goed die plek kunnen zijn. Op weinig plekken in Europa zijn de havens zo diep dat je gemakkelijk kolen vanuit Amerika, Colombia en Zuid-Afrika kan laten aanvoeren en ze per lopende band kan laten verslepen naar de elektriciteitscentrales.

Het ministerie van EZ en de energie-in-

tensieve industrie zetten in op Betrouwbaar en Betaalbaar en vallen onder de huidige marktomstandigheden samen met 'steenkool'. De marktomstandigheden zijn momenteel: een geliberaliseerde en geprivatiseerde energiemarkt. Iedereen mag beslissen waar hij of zij de elektriciteit vandaan haalt. Energie-intensieve bedrijven zijn niet juridisch verantwoordelijk voor het inkopen van veel duurzame energie, bovendien: al zouden ze het willen, zolang veel duurzaam opgewekte elektriciteit duurder is dan elektriciteit uit steenkool, zouden we concurrentievoordeel verliezen op hun branchegenoten die wel goedkoop elektriciteit inslaan. Dat zal het aandeel duurzaam in het totale energieverbruik niet ten goede komen.

Hervorming

Uiteindelijk is het alleen aan de staat om regels omtrent welke energiedrager we nog kunnen gebruiken (steenkool? gas? biomassa?) af te dwingen, in naam van een algemeen lange termijn belang. En daar wringt de schoen. EZ wil dat niet doen, omdat het niet wil ingrijpen in de markt.. Als kolen het goedkoopst worden aangeboden en de meerderheid van de Nederlandse bedrijven en consumenten liever 'betaalbare' stroom dan groene stroom wil, dan is de keuze gemaakt.

Het klinkt eenvoudig, ware het niet dat dit principe pas vijftien jaar oud is. Uit ons onderzoek voor *De Groene Amsterdam-*

mer blijkt dat de grondige liberalisering en privatisering van de Nederlandse energiemarkt, waarbij gemeentes en provincies in de gelegenheid werden gesteld om voor veel geld hun aandelen in energiebedrijven van de hand te doen, niet uit de lucht is komen vallen. De herziening van de energiemarkt vond plaats met het oog op de belangen van de eerder genoemde bedrijven (en consumenten) die graag goedkope stroom wilden hebben. De markt is hervormd met het oog op betaalbaarheid en betrouwbaarheid, niet met het oog op duurzaamheid. In feite vond die hervorming plaats vanuit de oude, fossiele logica: er moest zo gemakkelijk (betaalbaar) mogelijk toegang komen tot zoveel mogelijk (betrouwbare) energie.

Hoe zorgen we dat bij volgende hervormingen van de energiemarkt niet dezelfde keuzes worden gemaakt in het nadeel van duurzaam? Hoe sturen we de economie weg van de logische, diep ingesleten patronen die leiden tot steenkool, aardgas en olie, kortom: brandstof? Het antwoord is niet makkelijk te geven. De hoop is in hoge mate gevestigd op *magic bullets*, nu nog onvoorstelbare initiatieven die de centrale parameters van de fossiele economie aanpakken. Bijvoorbeeld wanneer we vele malen zuiniger met energie omgaan, of onze elektriciteitsnetten zo 'smart' maken dat ze overschotten en plotselinge tekorten van energie opvangen. Zulke *smart grids* zorgen ervoor dat onze wasmachines aanslaan op piekuren van

elektriciteitswinning en dat de stroomtoevoer naar bijvoorbeeld koelhuizen afgesneden wordt tijdens daluren met weinig elektriciteitswinning. Koelhuizen houden relatief lang koelte vast, daar hoeft niet de hele tijd elektriciteit naartoe.

Toch is het allemaal nog toekomstmuziek. Wie hoopt op een groene economie, zal vooral moeten inzetten op het veranderen van ingesleten patronen en manieren van denken. Het klimaatprobleem is fascinerend, niet alleen omdat het de gedachte aan de bijbelse zondvloed oproept en daardoor tot de verbeelding spreekt, maar vooral omdat het hét onderliggende probleem voor onze economische en (geo)politiek keuzes is. We moeten, om klimaatcatastrofes af te wenden, helemaal anders over onze economische en politieke structuren gaan denken. Dat is moeilijk en dat duurt lang. Dus vergeet tussen al dat denkwerk door niet een rubberboot aan te schaffen en op uw dak te leggen.

=

Voor ons onderzoek naar de hervorming van de energiemarkt zie:

www.groene.nl/pagina/energie-en-klimaat

Voor onze reconstructie van de onderhandelingen over het energieakkoord bij de SER zie: www.groene.nl/artikel/de-herontdekking-van-de-polder

Voor wekelijkse updates over thema's rond energie en klimaat zie:

www.decorrespondent.nl/deenergiegroep

Cette montagne c'est moi

Fotograaf Witho Worms werkt aan een drieluik over landschappen in transitie: van natuur naar cultuur en vice versa. Hij startte met het vlakke jonge polderland waarin hij woonde. Daarna fotografeerde hij steenkoolbergen in België, Frankrijk, Duitsland, Polen en Wales. Deze monumenten van de mijnindustrie zijn soms al weer geheel overgroeid. Op dit moment werkt hij aan een serie over productiebossen. Zie www.witho.nl.

renais

De realisering van een duurzame economie vraagt om een industriële renaissance. Een discussie met Natalie Bennett, leider van de Green Party van Engeland en Wales, en Reinhard Bütikofer, Europarlementariër en co-voorzitter van de European Green Party.

De Europese Groenen formuleerden in 2009 met de Green New Deal een antwoord op de economische en ecologische crises. Dit hervormingsplan schetste grootschalige investeringen in groene energie zodat honderdduizenden nieuwe banen zouden worden gecreëerd en de economie weer zou gaan groeien, met inachtneming van de fysieke grenzen van onze planeet. Vier jaar later lijkt dit verhaal een stuk minder aantrekkelijk, wellicht omdat de Groenen de sociale en financiële consequenties van de Green New Deal te weinig aandacht gaven. Hoe zien jullie dit?

Bennett: "De *Green New Deal* werkte goed ten tijde van de vorige Europese verkiezingen in 2009. We moeten zeker blijven praten over groene banen. In de Britse context kunnen we nog enorm veel doen op het gebied van de isolatie van huizen, hernieuwbare energie en openbaar vervoer. Maar nu blijkt een transformatie nodig van de gehele wijze waarop ons economische systeem werkt. Dit is met name in het Verenigd Koninkrijk essentieel, omdat onze economie, meer dan de rest van Europa, in contact staat met de wereld economie. Voor voedsel en fabricage zijn we afhankelijk van import. We moeten nu erkennen dat het globaliseringsproces tegen zijn grenzen is aangelopen, zowel economisch als ecologisch. De basis van onze economieën moet worden teruggebracht naar het lokale niveau, dat wil zeggen naar kleine bedrijven en coöperaties. Zo regeren multinationals niet langer de economie en zal de sociale ongelijkheid drastisch verminderen."

Bütikofer: "We moeten zeker vasthouden aan de *Green New Deal* en zijn drie dimensies: macro-economische herregulering, sociale inclusiviteit en nieuwe ontwikkeling

van de reële economie. Het is niet makkelijk, maar we moeten tegelijkertijd de industrie stimuleren en het groeiparadigma veranderen. En dat kan. Ten eerste heeft de crisis bewezen dat lidstaten van de EU die vasthielden aan de industriële sector, de crisis beter zijn door gekomen. Ten tweede wordt Europa geconfronteerd met opkomende industriële machten en moet dus erkennen dat ze een gemeenschappelijk industrieel beleid moet ontwikkelen, gedefinieerd door de begrippen 'groene economie' en 'groene banen'. Dit betekent niet alleen maar werkgelegenheid creëren met het isoleren van huizen, het bouwen van windmolens enzovoort. Elke industrie kan zich transformeren tot een groene industrie, door zich onafhankelijk te maken van nucleaire en fossiele energie, samen met een efficiënt gebruik van energie en grondstoffen, door continue innovatie. Neem nou de chemiesector, een traditionele sector waar we als Groenen veel tegen hebben gestreden. Die zou een groene industrie kunnen worden door zich te richten op duurzame, *biobased* grondstoffen en gerecyclede materialen. Daarnaast moeten we de confrontatie aangaan met het *rebound-effect*, het risico dat duurzame maatregelen teniet worden gedaan door consumptiegroei. We moeten ons niet langer baseren op kwantitatieve economische modellen die zich concentreren op het BBP, maar ons richten op kwalitatieve en groene groei."

Bennett: "Op dit punt zijn we het eens: elke industrie moet een groene industrie worden die producten met een lange levensduur maakt. We verschillen echter van mening over regionalisering. Ik ben ervan overtuigd dat de globalisering haar grenzen heeft bereikt. China concentreert zich nu op het ontwikkelen van zijn eigen interne markten

en dus op een meer lokaal gerichte economie. De term *reshoring* komt steeds vaker voor in de *Financial Times*. Het is het tegenovergestelde van *offshoring*. Zo heeft een bedrijf dat *instant noodles* maakt, zijn productie teruggehaald van China naar Groot-Brittannië. Niet vanwege het milieu, maar om financiële redenen. Er komt hoe dan ook een grotere concentratie op lokale economieën, ongeacht wat de politiek doet. Lonen en transportkosten stijgen ontzettend snel in de nieuwe geïndustrialiseerde landen, en die laatste zullen gezien de olieschaarste niet dalen. Bovendien realiseert het bedrijfsleven zich dat lange productietijden niet erg betrouwbaar zijn. De globalisering is op haar grenzen gestuit en we zien als resultaat daarvan een natuurlijke hervorming – deze tendens moeten we aanmoedigen en verder ontwikkelen."

Bütikofer: "Ik denk niet dat de globalisering moet worden teruggedraaid. *Reshoring* vindt in de Verenigde Staten vaak plaats om redenen die we als milieubeschermers betreuren, zoals de extreem lage energieprijzen in de VS door het gebruik van schaliegas. *Reshoring* is niet hetzelfde als het versterken van de lokale economie. Ik denk dat te veel nadruk op het lokale zelfs averechts werkt, omdat het de efficiency van de transitie zou ondermijnen. In Duitsland hebben we van onze ervaringen met hernieuwbare energie geleerd dat er een mix nodig is van gedecentraliseerde energieproductie en integratie in een pan-Europees elektriciteitsnet. Zonder deze grootschalige integratie is energieopwekking afhankelijk van de dagelijkse weersomstandigheden, wat het opbouwen van lokale reserves noodzakelijk maakt, en die zouden fossiel zijn. Een pan-Europees elektriciteitsnetwerk is dus efficiënter. Dit is volgens mij een sprekend voorbeeld hoe spelers op

sance

verschillende niveaus elkaar kunnen aanvullen."

Bennett: "Het belangrijkste is dat producten op de juiste plek worden gemaakt. Dan heb ik het met name over basisbehoeften zoals voedsel, kleding, meubels en bouwmaterialen. Andere goederen, bijvoorbeeld complexe medische apparatuur, kunnen beter door maar één gespecialiseerde fabriek in de wereld gemaakt worden. Ook ik zie de noodzaak van een pan-Europees energienet. In Groot-Brittannië komt dit er echter op neer dat een multinational bedrijf, vaak uit Frankrijk, windmolenparken gaat bouwen in dorpjes, zonder inspraak van de bevolking. Als het dorp de eigenaar zou zijn van het windmolenpark, zou het heel anders uitpakken" (zie ook Jan Jongert op p. 35).

Hoe financieren we de groene industrialisering?

Bütikofer: "Ik denk dat gebrek aan geld op de korte termijn het grootste obstakel is voor het herindustrialiseren van sommige regio's in Europa. Veel bedrijven hebben geen toegang tot financiering."

Bennett: "In Groot-Brittannië hebben we een extreem slecht functionerende bankensector die zich vooral concentreert op speculatie in plaats van op de reële economie. Voordat de financiële sector een bijdrage kan leveren aan *reshoring* van voedsel, kleding en industrie, moeten we eerst een einde maken aan de invloed van de financiële sector op politieke beslissingen."

Bütikofer: "Zoals het er nu naar uitziet, gaat de huidige schuldenafbouw in de bankensector nog wel even door. Banken worden betrouwbaarder als ze het geld dat ze uitlenen met meer kapitaal onderbouwen, maar dat beperkt de mogelijkheden voor bedrijven

om te lenen. Bovendien wordt de rente erg hoog. Het is erg moeilijk om onder zulke omstandigheden de reële economie te ontwikkelen. Daarom hebben we nieuwe instrumenten nodig, bijvoorbeeld *crowdfunding*. Een andere mogelijke strategie is dat private banken en de publieke sector samen obligaties gaan uitgeven ten behoeve van het midden- en kleinbedrijf."

Bennett: "We moeten ons vooral concentreren op het voorkomen van een tweede crisis, voordat we het industriebeleid aanpakken. Daarom zijn belastingen op financiële transacties en de strijd tegen belastingparadijzen ook zo belangrijk. We moeten de internationale kapitaalstroom vangen en terug halen naar zinvolle plekken, zoals kleine bedrijven en coöperaties. Dat is een andere vorm van *reshoring*. Er wordt zoveel geld uitgeleend voor volstrekt verkeerde doeleinden."

Welke rol kan de Europese Unie spelen bij de transformatie van de industriële sector?

Bütikofer: "De EU speelt slechts een bijrol; de hoofdrol is nog steeds weggelegd voor de natiestaat. Wat de EU wel kan doen is de discussie *framen*. Ik probeer mensen ervan te overtuigen dat de toekomstige concurrentiekracht van de Europese industrie gebouwd moet zijn op een fundament van duurzaamheid. Daarom hebben de we term RISE bedacht, *Renaissance of Industry for a Sustainable Europe*. Sommigen in de industrie zijn welwillend, maar we stuiten ook op oppositie van lobbygroepen. De EU zet nu vooral in op energie-efficiency, maar op het gebied van grondstoffen zouden we ook efficiency-richtlijnen kunnen opstellen. Grondstoffen vormen vaak maar liefst veertig tot vijftig procent van de kostprijzen."

Bennett: "We moeten ook zorgen dat de winkelprijs de echte kosten van het product weerspiegelt, dus ook de sociale en milieukosten. Dan kunnen 'goede bedrijven' de concurrentie aangaan met bedrijven die niet duurzaam produceren."

Zou de Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP, een handelsverdrag in voorbereiding tussen de VS en de EU) een einde moeten maken aan de subsidies op fossiele brandstoffen?

Bütikofer: "Jazeker, maar we zien nu dat het emissiehandelsstelsel, ontworpen om de invloed van subsidies op fossiele energie te beperken, wordt vernietigd. Als we er niet in slagen om goede basisregels op te stellen voor transatlantische concurrentie, die een einde maken aan de subsidiëring van emissies en fossiele industrie, dan is het moeilijk om een positieve ontwikkeling in gang te zetten. De onderhandelingen over de TTIP bieden een kans. Waarom zouden de VS en de EU, die vijftig procent van de wereldhandel vertegenwoordigen, niet met een gezamenlijke agenda kunnen komen om fossiele subsidies terug te dringen? Dat zou een grote stap zijn in het bevorderen van groene industrie."

Bennett: "Vaak wordt deze steun niet als subsidie gezien, terwijl het wereldwijd om een half triljoen dollar per jaar gaat. Maar de strijd tegen die gedachte kunnen we winnen. Dat zie je in het debat over schaliegas. In Groot-Brittannië behoren zelfs conservatieven tot het kamp van de tegenstanders."

Bütikofer: "In Saarland, een kleine Duitse deelstaat die afhankelijk is van de kolenindustrie, bleek uit een referendum dat de bevolking genoeg had van de negatieve impact van deze industrie, ondanks het feit dat die hun altijd werkgelegenheid had verschaft. De Groenen

lieten zien dat de hernieuwbare energiesector een groter banenpotentieel heeft dan de aftakelende kolenindustrie. Maar er is nog een probleem: op de energiemarkt hebben enkele grote bedrijven de macht, wat het ontwikkelen van alternatieven in de weg staat. Hier moet je nu juist de markt zijn werk laten doen: het afschaffen van privileges van de fossiele industrie en de grote bedrijven maakt de weg vrij voor hernieuwbare industrieën."

En hoe zit het met het principe van 'de vervuiler betaalt', ofwel de ecotax?

Bennett: "In Bristol stelden de Groenen voor om supermarkten een heffing te laten betalen voor de schade die ze aanrichten in lokale economieën: toenemend verkeer, lage lonen en het weinige geld dat ze in omloop brengen in de lokale economie. De opbrengst zou gebruikt worden om lokale winkelcentra te bevorderen. Zo breng je de concurrentie in balans. Eigenlijk is schadetax een veel beter woord dan ecotax."

Bütikofer: "In Duitsland hebben we de ecotax geïntroduceerd toen we in 1999 mee gingen regeren in de federale regering. Onze ervaring is dat je niet kunt vertrouwen op de positieve effecten van een ecotax alleen. Die draagt bij aan het creëren van de juiste marktvoorwaarden, het gelijkwaardig maken van de concurrentie en het internaliseren van externe kosten, maar daarnaast hebben we specifiek beleid nodig. Zonder overheidssteun was de hernieuwbare energiesector in Duitsland lang niet zo groot geworden."

=

Uit het Engels vertaald door Jolanda van Benthem. Het origineel is te vinden op www.greeneuropeanjournal.eu/green-renaissance-european-industry

groene

In 2003 initieerde de EU het biobrandstoffenbeleid om de uitstoot van CO₂ in de vervoerssector terug te dringen en de afhankelijkheid van aardolie te verkleinen. Wat kwam hiervan terecht? Duurzaamheid blijkt nauwelijks een rol te spelen, maar zelfredzaamheid op energiegebied en economische belangen des te meer.

Het biobrandstoffenbeleid is opgezet om het milieu te dienen. De EU boekte rond de eeuwwisseling namelijk maar gebrekkig vooruitgang in de naleving van het Kyoto Protocol en internationaal en politiek gezichtsverlies lag zodoende op de loer. Het bevorderen van biobrandstoffen werd als een van de maatregelen gezien om het Kyoto Protocol te kunnen naleven: het werd als belangrijk middel beschouwd om de almaar toenemende CO₂-uitstoot in de vervoerssector terug te dringen. Het ecologische doel leek voor de EU dus niet alleen normatief verantwoord, maar bovenal bittere noodzaak.

Schade

De biobrandstoffenrichtlijn uit 2003, waarmee de EU het biobrandstoffenbeleid initieerde, maakte echter direct duidelijk hoe weinig belang werd gehecht aan de ontwikkeling van ecologisch duurzame biobrandstoffen. De nog geen vijf pagina's tellende richtlijn bestaat enkel uit een opsomming van de producten die als biobrandstof mogen worden beschouwd. Enig verband met het doel van CO₂-reductie is niet te vinden; over criteria waaraan de gebruikte biobrandstoffen moeten voldoen, bijvoorbeeld op milieugebied, rept deze richtlijn op geen enkele manier.

Al vrij snel na het verschijnen kwam er dan ook kritiek van ngo's, academici en zelfs lidstaten over de vermeende niet-duurzaamheid van veel biobrandstoffen. Het werd betwist of biobrandstoffen wel tot minder CO₂-uitstoot zouden leiden en er werd zelfs betoogd dat sommige, van voedselgewassen afkomstige, biobrandstoffen mogelijk een hogere CO₂-uitstoot tot gevolg hadden dan de fossiele brandstoffen die ze vervingen. Zo zorgde de toegenomen vraag naar biobrandstoffen voor de omzetting van natuur

in landbouwgrond (*direct land use change*) en dit had onder meer de kap van regenwoud en andere gebieden met een hoge biodiversiteit tot gevolg. Dit bracht niet alleen schade aan de natuur, maar leidde ook tot het vrijkomen van koolstofvoorraden die in grond en vegetatie lagen opgeslagen.

In de Renewable Energy Directive (RED) uit 2009, die de biobrandstoffenrichtlijn verving, probeert de EU deze kritiek te onderwerpen. Ze laat de gebruikte biobrandstoffen toetsen op duurzaamheidscriteria. Zo moeten biobrandstoffen een minimale CO₂-reductie kennen van 35 procent. Ook mogen biobrandstoffen niet langer op grond worden verbouwd waar een hoge koolstofvoorraad in grond of vegetatie voorkomt, of waar voorheen een hoge biodiversiteit was om zo *direct land use change* tegen te gaan.

Rookgordijn

Deze veranderingen in de RED wekken de indruk dat de EU zich met haar biobrandstoffenbeleid committeert aan groene doelstellingen als CO₂-reductie en klimaatverbetering. Maar schijn bedriegt. De introductie van de duurzaamheidscriteria vormt dan wel een reactie op de kritiek op het beleid, maar daarmee wordt in feite een rookgordijn opgetrokken om structurele problemen in het biobrandstoffenbeleid te verhullen.

De reikwijdte van de duurzaamheidscriteria is namelijk zo beperkt dat een hoge CO₂-uitstoot nog steeds mogelijk blijft. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar aan de manier waarop *direct land use change* wordt aangepakt. Het is weliswaar niet meer toegestaan om regenwoud om te zetten in landbouwgrond voor de teelt van grondstoffen voor biobrandstoffen, maar het blijft mogelijk om grondstoffen voor biobrandstoffen te verbouwen op grond die daarvoor al dienst deed als landbouwgrond. Dit verdringt grondstoffen die voor andere doeleinden, zoals voedsel, eerder op die landbouwgrond werden verbouwd, met als mogelijke consequentie dat de voedselproductie naar elders moet verhuizen, waardoor opnieuw natuur in landbouwgrond wordt omgezet. Het probleem verplaatst zich in feite slechts.

Daarnaast kent de RED maatregelen die het criterium van 35 procent CO₂-reductie ondermijnen. Zo biedt de EU biobrandstofproducenten de mogelijkheid om standaardwaarden te gebruiken die aantonen dat aan de vereiste CO₂-reductie is voldaan. Deze waarden worden gegeven voor verschillende grondstoffen waarvan biobrandstoffen kunnen worden gemaakt, zoals koolzaad en

palmolie. De hoogte van deze waarden kan echter als gelijk worden beschouwd aan de uitstoot van een braakliggend weiland bij de desbetreffende grondstof, zonder dat daarbij al gebruik is gemaakt van bijvoorbeeld kunstmest of pesticiden. Deze standaardwaarde ligt dus erg laag, waardoor een deel van de schadelijke stoffen die bij de daadwerkelijke productie van eerste generatie biobrandstoffen vrijkomt niet in de standaardwaarde wordt meegenomen. Hierdoor kan de feitelijke uitstoot die bij de verbouwing van een grondstof voorkomt, vele malen hoger liggen dan de uitstoot die de standaardwaarde aangeeft en ondermijnt de standaardwaarde zodoende het CO₂-reductievereiste.

Met lokale omstandigheden, zoals het klimaat en het kunstmestgebruik, wordt bij de standaardwaarden evenmin rekening gehouden, terwijl deze nogal kunnen verschillen tussen regio's, zoals Zuid-Amerika en Europa. Het lijkt er dan ook op dat de EU standaardwaarden geeft die over het algemeen te hoog zijn voor grondstoffen die veel in de EU worden verbouwd, en te laag voor veel in het buitenland geproduceerde biobrandstoffen. Zo kent koolzaad, dat op grote schaal door Europese biobrandstoffenproducenten wordt gebruikt, een waarde van 38 procent, waarmee het net aan het reductievereiste voldoet, terwijl de grootste buitenlandse concurrenten hiervan, biobrandstoffen afkomstig van palmolie en sojabonen, niet een standaardwaarde hebben die dit minimum haalt. Hierdoor zijn buitenlandse producenten veelal gedwongen de feitelijke uitstootwaarden te berekenen, met allerlei administratieve lasten tot gevolg.

Zo komt het EU-beleid vooral de Europese biobrandstoffenindustrie ten goede. De standaardwaarden lijken tot doel te hebben om de administratieve lasten voor de Europese biobrandstoffenindustrie te verminderen en de industrie te beschermen tegen buitenlandse alternatieve biobrandstoffen.

De muur om Europa

Door universele standaardwaarden toe te passen worden Europese en buitenlandse producenten dus verschillend behandeld. Dit wordt in feite ook al bereikt door de selectieve vormgeving van de zogenoemde *land-based* duurzaamheidscriteria. Sinds de RED is het verboden om op bepaalde door de EU geselecteerde grondtypen grondstoffen te verbouwen voor de biobrandstoffenproductie, zoals voormalig tropisch regenwoud. Deze verboden grondtypen komen voornamelijk voor buiten de Europese Unie. Volgens

schijn

F. Erixon lijkt het erop dat de *land-based criteria* "[are] deliberately designed not to have an effect on most biofuels produced in Europe". (2012, p. 30) Natuurlijk is het vanuit ecologisch oogpunt goed dat regenwoud niet meer mag worden gekapt ten behoeve van de biobrandstoffenproductie. Het is echter opmerkelijk dat er een selectie van verboden grondtypen heeft plaatsgevonden, waar niet de ecologische schade als uitgangspunt geldt, maar sec het type grond waarop de productie tot stand is gekomen. Door dit soort administratieve belemmeringen wordt de toegang tot de Europese biobrandstoffenmarkt voor buitenlandse alternatieve biobrandstoffen, die veelal energie-efficiënter zijn dan hun Europese substituten, bemoeilijkt.

Ook met andere maatregelen belemmert de EU ecologisch duurzamere biobrandstoffen de toegang tot de Europese markt. Zo wordt in Brazilië geproduceerde bio-ethanol, met een uitstootvermindering van soms wel negentig procent, met hoge importheffingen belast. Dit zorgt ervoor dat aan deze, ook nog eens zeer goedkoop geproduceerde, biobrandstoffen door de importheffingen meer dan vijftig procent aan de totale prijs wordt toegevoegd. Dit versterkt de indruk dat het doel van CO₂-reductie en klimaatverbetering niet voorop staat in het beleid. Ook hier lijkt het vooral te gaan om de bescherming van een Europese biobrandstoffenindustrie en de energieredzaamheid voor de EU.

De importheffingen voor biodiesel liggen juist weer een stuk lager. Naast deze reguliere importheffingen over biodiesel, kent de EU echter ook anti-dumping heffingen en *countervailing duties* over bepaalde geïmporteerde biodiesel. Hoewel deze heffingen terecht lijken vanwege de vele subsidies die bijvoorbeeld de Amerikaanse overheid aan de eigen biodieselproducenten verstrekt, is het opmerkelijk gezien de vele belastingvrijstellingen en subsidies die ook de EU (via haar lidstaten) aan de Europese biobrandstoffenindustrie verleent. Daardoor meet de EU in feite met twee maten. Voorts is het opmerkelijk dat de hoogte van de Europese subsidies enorm toenam op hetzelfde moment dat de EU hoge heffingen op Amerikaanse biodiesel in rekening begon te brengen.

Opnieuw spelen materiële belangen de hoofdrol; ecologische doelen zijn nergens te bekennen. Met de invoerheffingen wordt geen enkel onderscheid gemaakt tussen de geïmporteerde biobrandstoffen, ook niet op het gebied van bijvoorbeeld de CO₂-reductie die bij de productie van biobrandstoffen wordt bereikt.

Eenzelfde beeld ontstaat als wordt gekeken naar de positie die de EU tot dusverre in de Doha Rounds van de WHO heeft ingenomen. De EU heeft, samen met andere Westerse landen, gepleit voor uitzonderingen van de geleidelijke reductie van belemmeringen, zowel administratief als in de vorm van importheffingen, op bepaalde gevoelige terreinen, zoals landbouwproducten, waartoe ook de biobrandstoffen behoren. Een verplaatsing van de biobrandstoffen van de landbouwproducten naar de milieuproducten zou de reductie van handelsbelemmeringen kunnen tegen gaan. Hier heeft de EU zich halsstarrig tegen verzet.

Grijze beleidslijn

De houding die de EU voortdurend aanneemt ten aanzien van biobrandstoffen, blijkt voornamelijk gestuurd vanuit materiële belangen: het afschermen van de Europese biobrandstoffenmarkt voor buitenlandse producenten en het bereiken van een hogere energiezelfredzaamheid. Ecologische doelen als CO₂-reductie worden in alle aspecten van het beleid nauwelijks nagestreefd. Biobrandstoffen worden niet getoetst op hun ecologische schade of bereikte uitstootvermindering, maar veeleer op de plek waar ze zijn geproduceerd. Enkel wanneer dat de geografische ligging in het nadeel van de Europese biobrandstoffenindustrie zou werken, zoals bij de standaardwaarden, wordt voor universele waarden gekozen.

Op dit moment wordt op Europees niveau gediscussieerd over een herziening van de RED, na een voorstel van de Europese Commissie in 2012. Deze herziening moet onder meer een antwoord bieden op de ecologische schade die *indirect land use change* met zich meebrengt. De Europese Commissie stelt daarom voor dat biobrandstoffen die van voedselgewassen afkomstig zijn voortaan nog maar maximaal vijf procent van de totale energieconsumptie in het vervoer mogen uitmaken. Daarnaast wil zij ecologisch duurzamere biobrandstoffen nog meer laten meetellen in de vereiste van tien procent hernieuwbare energie. In september 2013 heeft het Europees Parlement laten weten dat de bovengrens van biobrandstoffen van voedselgewassen wat haar betreft op zes procent ligt. Tegelijkertijd pleit het EP wel voor een ondergrens van 2,5 procent voor duurzamere biobrandstoffen.

Deze voorstellen pakken opnieuw de onderliggende ecologische problemen niet aan. Ze wekken de indruk dat ze alleen een antwoord willen bieden op de kritiek die het

biobrandstoffenbeleid oproept. Nog steeds zullen biobrandstoffen van voedselgewassen in grote getale worden geproduceerd, zullen standaardwaarden worden gebruikt en zal de beoordeling nauwelijks plaats vinden op basis van de ecologische duurzaamheid.

Dat niet ecologische doelen, maar vooral materiële doelen het beleid sturen, maakt ook de herziening van de RED weer duidelijk. Gedane investeringen en de Europese biobrandstoffenindustrie mogen door de aanpassingen absoluut niet worden aangetast. Voor zover ecologische doelen überhaupt worden beoogd, mogen deze alleen worden bereikt binnen de kaders van de bestaande biobrandstoffenmarkt. Het beleid lijkt dan ook niets meer dan groene schijn voor een grijze beleidslijn.

=

Literatuur

- S' Acosta en C. Zilla, *Markets and Minds: Trade and Value Conflicts over Biofuels*, Berlin: SWP Working Papers, 2011.
- S. Afionis en L.C. Stringer, 'EU biofuels policy: trade protectionism or European sustainability leadership?', *SRI Papers*, nr. 26 (2011).
- S. Afionis, S. en L.C. Stringer, 'European Union leadership in biofuels regulation: Europe as a normative power?', *Journal of Cleaner Production*, nr. 32 (2012), p. 114-123.
- F. Erixon, *The Rising Trend of Green Protectionism*, Brussels: ECIPE, 2012.
- J. Franco e.a., 'Assumptions in the European Union biofuels policy: frictions with experiences in Germany, Brazil and Mozambique', *The Journal of Peasant Studies*, nr. 4 (2010), p. 661-698.
- J.F. Paredes e.a., 'Doha Round: The Environment and Agricultural and Biofuels Markets', *Sociology Study*, nr. 2 (2012), p. 107-119.

intelliden

*Duitsland loopt voorop in de groene economie en de Grünen doen volop mee. Het onlangs verschenen boek *Intelligent wachsen. Die Grüne Revolution*, betoogt dat groeien kan, maar wel samen met de natuur. Hier een eerste Nederlandse proeve, in twaalf stellingen.*

Duurzame welvaart voor allen

Ondanks alle onheilsprofetieën moet het gezegd worden: de wereldeconomie maakt op dit moment een stormachtige groei door, gedreven door de wensen, ambities en de ondernemingsgeest van miljarden mensen op weg naar de moderne industriële samenleving. De wereldeconomie zal zich in de komende twintig à vijfentwintig jaar makkelijk verdubbelen.

Dat is zowel een goed als een alarme- rend bericht. Goed, omdat hierdoor de kindersterfte daalt, de levensverwachting toeneemt, het onderwijs en de algehele sociale omstandigheden wezenlijk zullen verbeteren. Alarmerend, omdat een verdubbeling van het gebruik van grondstoffen en emissies op een ecologische *meltdown* zouden uitlopen. Het oude energie- en grondstof vretende groeimodel kan niet verder worden opgerekt. De belangrijkste uitdaging voor de komende decennia is daarom de wereldwijde groei in een groene richting om te buigen. Dat is ambitieus, maar mogelijk.

Europa als voortrekker

Ook de meerderheid van de Europese bevolking baadt niet in welstand. Door de economische crisis zijn bij velen de reserves opgebruikt. Om ervoor te zorgen dat alle mensen zich kunnen ontplooiën, is er niet alleen een eerlijkere *verdeling* van de welvaart nodig, maar ook een bloeiende economie met een sterke industriële basis. De weg uit de crisis voert langs een innovatie-offensief, dat Europa naar de top van de ecologische modernisering zal tillen. Ons continent beschikt over alle voorwaarden om een modelvoorbeeld van groene economie te worden: een dicht netwerk van onderzoek en ontwikkeling, innovatieve ondernemingen, eerste klas ingenieurs en vakmensen, een hoog ontwikkeld milieubewustzijn en talloze burgerinitiatieven rondom klimaatverandering, alternatieve energie, ecologische landbouw, eerlijke handel en internationale gerechtigheid.

We kunnen onszelf hoge doelen stellen, zoals de eerlijke verdeling van een krimpende welvaart. Europa heeft de potentie om tot voortrekker van de nieuwe industriële revolutie te worden. Daarom zou het fataal zijn, om bij de huidige *Energiewende* – de omschakeling naar duurzame energie – aan de rem te trekken. De hele wereld kijkt naar dit project, dat een economisch succesmodel kan zijn voor het afscheid van fossiele en nucleaire energie.

Meer maken van minder

In de kern gaat het erom het scheppen van economische waarden los te koppelen van het verbruiken van de natuur. Daar is een tweeledige krachtsinspanning voor nodig: een steeds efficiënter gebruik van natuurlijke hulpbronnen en een vergaande decarbonisatie van de economie. Een CO₂-neutrale productie verlangt de overgang van fossiele naar duurzame energie en hernieuwbare grondstoffen en van de wegwerpmaatschappij naar de kringloopeconomie. De oude formule van het verhogen van de *output* (de productie) door het verhogen van de *input* (grondstoffen en energie) leidt tot de ondergang van onze planeet. De formule van de toekomst luidt: meer maken van minder.

Investeren in de toekomst

De ecologische transformatie van het kapitalisme behelst een enorm innovatie- en investeringsprogramma. Daarbij gaat het om technologieën die efficiënt met natuurlijke bronnen omgaan, om hernieuwbare energie, een slim stroomnet, nieuwe materialen, netwerken van goederenkringlopen, elektrische mobiliteit, modernisering van het openbaar vervoer, ombouw van steden, CO₂ recycling, hightech biologische landbouw, enzovoort. In een krimpende economie dalen de investeringen en vertraagt de vernieuwing van de kapitaalvoorraad. Het tegenovergestelde is echter noodzakelijk, als we binnen enkele decennia onze infrastructuur en ons productieapparaat geheel willen ombouwen. De groene industriële revolutie wordt de katalysator voor een nieuwe lange groeigolf. Zij zal niet alleen onze wijze van produceren veranderen, maar ook ons dagelijks leven, net zoals de ontdekking van de elektriciteit en de digitale technologieën dat deden.

Groeien met de natuur

'Terug naar de natuur' is niet mogelijk op een wereld met bijna negen miljard mensen. We moeten vooruit, naar een nieuwe synthese tussen natuur en techniek, een

Allianztechnik, naar een term van Ernst Bloch. De nieuwe formule luidt: groeien met de natuur. De belangrijkste wetenschap hierbij is de biotechnologie, die biologische processen in technische omzet. De evolutie heeft ontelbare fantastische uitvindingen voortgebracht waarvan we kunnen leren. Zo heeft de aerodynamica van vissen al model gestaan voor schepen die de zeestroming op een slimme manier gebruiken. Bacteriën die schadelijke stoffen kunnen neutraliseren kunnen worden ingezet bij bodemsaneringen. En de elasticiteit en kracht van spinnewebben is nog ongeëvenaard. Ook het produceren en consumeren in netwerken en kringlopen is van de natuur afgekeken: de evolutie kent geen afval.

De geschiedenis van de menselijke beschaving is een verhaal van stapsgewijze emancipatie van de natuur. Elk tijdperk heeft de menselijke mogelijkheden en capaciteiten vergroot. Nu gaat het erom, deze geschiedenis van vooruitgang *met* de natuur samen voort te zetten, en niet langer *tegen* haar.

Grenzen van groei, groei van grenzen

De menselijke beschaving is afhankelijk van een stabiel klimaat, vruchtbare landbouwgrond en goed werkende waterkringlopen. Alle drie bevinden zich vandaag in een kritieke toestand. Wanneer we de belastbaarheid van deze ecosystemen overschrijden, dan dreigen er zware crises. Wat dat betreft is er wel degelijk een ecologische grens aan de groei. Mijn punt is echter, dat dit niet betekent dat daarom ook economische groei begrensd is. Wat voor de mensen op onze planeet mogelijk is, wordt namelijk niet in de eerste plaats door geologische en fysische factoren bepaald. Onze allerbelangrijkste bron is onze creativiteit. En daar hoort bij, dat we in staat zijn om crises door schaarste middels vernieuwing te overwinnen. Ook energie is er onbegrensd: de zon biedt een vrijwel onuitputtelijke energiebron. Daarbij gaat het niet alleen om het winnen van stroom en warmte uit zonne-energie, maar ook om fotosynthese – het omzetten van zonlicht, water en CO₂ in biochemische energie als basis voor een ecologische productiewijze. En ook geothermie heeft een geweldig potentieel om langdurig energie te leveren.

De natuur als gemeengoed

We leven inmiddels in het antropoceen, het tijdperk waarin de mens zelf tot een machtige geologische factor is geworden: de mens maakt natuur. Ongeveer zeventig procent

nt groeien

van het aardoppervlak is al door menselijke activiteit beïnvloed. Onaangetaste natuur is er alleen nog in de poolstreken, in woestijnen en hooggebergtes en zelfs daar slaan de vervuilde lucht – en stofdeeltjes van de menselijke samenleving neer. Omdat we steeds dieper in de natuur ingrijpen, zijn we ook voor haar verantwoordelijk. Ecosystemen zoals de oceaan, die het leven op aarde in stand houden, moeten tegen roofbouw worden beschermd en daarom gemeenschappelijk worden beheerd. Daartoe is een mondiaal eco-management nodig met sterke supranationale instituties. Er moeten heldere gebruiksrechten, regels en richtlijnen worden opgesteld ter bescherming van bijvoorbeeld Antarctica. Een interessant idee is de oprichting van een mondiale klimaatbank. Deze zou CO₂ emissierechten kunnen uitgeven en de opbrengst kunnen investeren in klimaatbescherming in ontwikkelingslanden.

Wat we moeten beteugelen

Ecologische verantwoordelijkheid begint bij onszelf: minder vlees eten, fietsen en het openbaar vervoer gebruiken, geen producten kopen waarvoor mensen misbruikt zijn of regenwoud is omgehakt. Maar een nuchtere blik op de omvang van de ecologische uitdaging zegt ons, dat een appèl op soberheid niet genoeg is. Nulgroei lost geen enkel ecologisch probleem op – het zou hoogstens de huidige mate van vervuiling constant houden. Maar het veroorzaakt wel nieuwe problemen op het gebied van overheidsfinanciën, sociale zekerheid en werkgelegenheid. Ook 'minder van hetzelfde' is niet genoeg. Om het klimaat te stabiliseren, is voor 2015 een halvering van de wereldwijde uitstoot van CO₂ nodig. Zonder een grootschalige efficiëntieslag en de overgang naar duurzame energie kunnen we de wedloop met de klimaatverandering niet winnen. Wat we moeten beteugelen, is ons verbruik van de natuur, niet ons plezier in nieuwe dingen, in comfort, mobiliteit, mode, techniek en communicatie. Dat zijn attributen van de moderne tijd en die zijn niet meer terug te draaien. Het doel van ecologische politiek is een andere wijze van produceren, niet een nieuwe mens.

Ecologie en vrijheid

Wie de uitweg uit de ecologische crisis in een drastische beperking van productie en consumptie zoekt, komt vroeg of laat bij autoritaire oplossingen terecht: als de mensheid al haar comfort namelijk niet vrijwillig opgeeft, dan wordt dwang onvermijdelijk. Dan valt de democratie ten

offer aan de ecologie. Zo'n neiging tot een alomvattende beheersing van economie en samenleving is in de kiem al aanwezig in het beroemde rapport van de Club van Rome *Grenzen aan de groei* uit 1972. Maar we moeten de onverbreekelijke band tussen ecologie en democratie juist verdedigen. Omwille van de vrijheid zelf natuurlijk, die aan geen enkel ander doel ondergeschikt gemaakt mag worden. Maar ook omdat een open, democratische samenleving veel beter in staat is zichzelf te corrigeren en creativiteit, eigen verantwoordelijkheid en ondernemingsgeest te genereren. En juist die zaken zijn van groot belang om de ecologische en sociale uitdagingen van deze tijd het hoofd te bieden.

Waar blijft de moraal?

Ondanks (of misschien zelfs vanwege) de excessen van de financiële sector tekent zich een nieuwe trend af richting 'morele herbewapening' van de economie. Normen en waarden spelen een groeiende rol in het gedrag van consumenten en daardoor ook van ondernemingen. Er is steeds meer aandacht voor zaken als *fairtrade* en recycling, ethische investeringsfondsen en duurzame ondernemingsmodellen en de naleving van sociale en ecologische eisen. Kinderen dwangarbeid worden veroordeeld en dierproeven en bio-industrie staan onder kritiek. Bedrijven die zich hier niets van aantrekken, lijden reputatieschade, en dat werkt ook door in hun bedrijfsbalans. Bij deze trend hoort ook de renaissance van de sociale economie: de opkomst van coöperaties, de economie van het delen, *open source* etc.

Actoren en allianties

De omslag naar de ecologische moderniteit kan alleen slagen wanneer vele actoren samenwerken. In de eerste plaats de politiek. Die moet zorgen voor een ecologische vangrail voor de economie en de wissels omzetten naar groene innovatie. Daarbij hoort een ecologische belastinghervorming, effectieve emissiehandel, duidelijke onderzoeksprioriteiten en richtlijnen voor publieke investeringen, zoals recyclingsquota, informatieplicht en maxima voor uitstoot van schadelijke stoffen. Ten tweede de samenleving. De milieubeweging, coöperaties, kritische consumenten en burgers moeten de macht van het schandaal benutten. Als derde de wetenschap. Nooit eerder werd er zoveel onderzoek gedaan naar nieuwe oplossingen en ontwikkelde de wetenschappelijke kennis zich zo snel als vandaag. En tenslotte: de ondernemingen.

De toekomst is aan duurzame en ecologisch innovatieve, maatschappelijk verantwoordelijke bedrijven, die hebben ingezien dat morele en economische waarden bij elkaar horen.

De herontdekking van de vooruitgang

Juist in een tijd van grote onzekerheid hebben we een nieuwe voorstelling van vooruitgang nodig. Het einde van het fossiele industrietijdperk is tegelijkertijd het begin van een periode van grote bloei voor een nieuwe, groene economie. In plaats van de toekomst als een duister oord af te schilderen, komt het erop aan enthousiasme te wekken voor de groene moderniteit, waarvan de contouren zich al aan de horizon aftekenen. De geschiedenis van de vooruitgang is niet ten einde. We moeten haar alleen opnieuw vertellen. De ecologische successen van de laatste dertig jaar zouden ons moeten bemoedigen. Ik noem er een paar: de luchtkwaliteit van onze steden is beter geworden, de Duitse bossen groeien weer, rivieren zijn hersteld en veel schadelijke stoffen zijn uit de productie en uit ons dagelijks leven verdwenen. Internationale overeenkomsten zoals het Montreal protocol ter bescherming van de ozonlaag, of de conventie ter bescherming van de biodiversiteit, zijn van de grond gekomen. Het marktaandeel van biologische producten neemt toe, ruilbeurzen en autodelen floreren, veel bedrijven besteden serieus aandacht aan duurzaamheidsmanagement, ecologische keurmerken en certificaten zijn ingevoerd. Duitsland heeft de nucleaire energie definitief de rug toegekeerd en alternatieve energie, elektrische auto's en ecologisch bouwen zitten in de lift. Tenslotte: de CO₂ uitstoot van het verenigde Duitsland is sinds 1990 circa 25 procent gedaald, terwijl tegelijkertijd de economie met ruim een derde groeide. De tegenwerping dat dit alleen het effect is van het stilleggen van de zwaar vervuilende industrie van de voormalige DDR, klopt niet, want meer dan twee derde van de CO₂ besparing vond na 1996 plaats. Die is een gevolg van een efficiëntere omgang met grondstoffen en de succesvolle ontwikkeling van hernieuwbare energie. Op dat fundament kunnen we bouwen.

=

Uit het Duits vertaald door Erica Meijers.
Ralf Fücks, *Intelligent wachsen. Die grüne Revolution*, Hanser Verlag, München 2013.

De Engelse vertaling wordt in het voorjaar verwacht.

democratie

Hoe voltrekken we de transformatie naar een duurzame economie en samenleving? Wie neemt de beslissingen en hoe krijgen ze hun beslag? Onze democratische mores lijken hierbij vooral een hindernis. *Business as usual* kan in elk geval niet meer.

De ontwikkelingen in Europa worden op dit moment voor een groot deel bepaald door twee megatrends: de economische globalisering en de ecologische crisis. Deze twee crises verlangen tegengestelde maatregelen.

De economische globalisering gaat hand in hand met de dwang tot verhoging van effectiviteit en efficiëntie en met de verhoging van productiviteit en winst. Dit gaat gepaard met zowel de groei van krediet en schulden als met de verhoging en versnelling van productie en consumptie. De ecologische crisis daarentegen vraagt juist om een enorme reductie – tot negentig procent – van het verbruik van grondstoffen en van de uitstoot van CO₂.

Terwijl de economische globalisering leidt tot mondiale uitbreiding van markten en versnelling van alle economische, technische en sociale processen, vergt een gepaste reactie op de ecologische crisis juist ruimtelijke begrenzing en vermindering (dus ook vertraging) van productie, mobiliteit en consumptie.

Crisis democratie

Deze beide crises staan dus in een gespannen verhouding tot elkaar. Maar tegelijkertijd staan beide in een gespannen verhouding tot de democratie. De economische crisis heeft

Francisco de Pajaro: zie p. 32

& ecologie

geleid tot een diepe crisis van de liberale democratie. Want 'ongecontroleerde machten' – grote ondernemingen, lobbyisten, media, *law firms* en ratingbureaus – beïnvloeden in informele gremia en netwerken van experts de politieke besluitvormingsprocessen en onttrekken deze aan de parlementaire controle. Dit heeft als gevolg dat de burgers steeds minder weten wie, op welk niveau, met welke middelen en met welke effecten de 'macht in de staat' uitoefent.

De ecologische crisis behelst het gevaar dat bij *business as usual* de voorkeur wordt gegeven aan paternalistische, technologische en/of autoritaire oplossingen, om de gevolgen van de ecologische crisis en van de scherper wordende conflicten om betaalbare energiedragers en grondstoffen meester te worden.

In het actuele debat over postdemocratische ontwikkelingen wordt zelfs rekening gehouden met de mogelijkheid dat een méér aan democratie, dus de uitbreiding van participatieve elementen, de milieucrisis nog zou kunnen verheugen. Een meerderheid voor een beleid dat het milieu schaadt zou immers gemakkelijker te vinden zijn dan een meerderheid voor een politiek van zelfbeperking.

Logica

Hoe dan ook zijn democratie en ecologisch verantwoord economisch beleid niet simpel met elkaar in overeenstemming te brengen. Ze zijn immers beide gebaseerd op een heel verschillende logica. Ik zie zeven conflictpunten. In de eerste plaats is de democratie principieel antropocentrisch. Ze geeft een stem aan menselijk begripen en willen, terwijl de biofysische wereld feitelijk geen stem heeft. In het politieke proces krijgt deze wereld pas gewicht als mensen haar een stem geven.

In de tweede plaats is de democratie in haar uitbreiding van politieke, burgerlijke en sociale rechten gericht op winst aan vrijheid voor de enkeling, terwijl ecologisch beleid om beslissingen vraagt die een zeer groot aantal mensen en vooral ook andere levende wezens aangaan en die vaak genoeg gepaard gaan met aanzienlijke beperkingen van persoonlijke vrijheden en van materiële verwachtingen.

Ten derde geeft de democratie steeds het heden prioriteit boven het denken en handelen in langetermijnperspectief en neigt ze ertoe om complexe reële verbanden in zelfstandige politieke terreinen op te knippen, terwijl ecologische politiek principieel alleen met het oog op de lange termijn en complexe reële verbanden kan worden bedreven.

In de vierde plaats is de democratie in principe beperkt tot de nationale staat of, zoals in het geval van de EU, tot supranationale constructies. Ecologisch beleid daarentegen moet de enge grenzen van politieke eenheden altijd overschrijden.

De democratie – en daarmee komen we aan een vijfde punt – wordt gekenmerkt door een ingebouwde drang tot compromis en consensusvorming en daardoor is ze traag – ze wordt zelfs steeds langzamer door de groeiende complexiteit die het gevolg is van de economische globalisering. Democratische procedures bevorderen het vooruitschuiven en afwachten van beslissingen, zelfs het 'uitzitten' van beslistermijnen – tot het moment dat zich een *window of opportunity* opent. Dit kan zelfs uitdrukking zijn van bijzonder verstandig beleid, terwijl in het geval dat politieke beslissingen onder druk van informele netwerken worden versneld, dit meestal ten koste gaat van de democratische wilsvorming.

Maar wil je vooruitgang boeken op ecologisch terrein, dan zijn compromissen en langlopende onderhandelingen juist ongunstig: ecosystemen balanceren op hun 'kantelpunt' terwijl de klimaatverandering bovendien maatschappelijke destabilisering aanjaagt en mogelijk de internationale veiligheid bedreigt. Het wachten op een *window of opportunity*, zoals dat in liberale democratieën dagelijks wordt gepraktiseerd, kan fatale gevolgen hebben. De conflict risico's van ingrijpende milieuveranderingen nemen immers alleen maar toe.

Het feit dat, ten zesde, de democratie de meerderheid aan het woord laat komen, is onder het aspect van ecologische politiek ook geen geruststelling, want ecologische politiek kan op verkeerde meerderheidsbeslissingen stuklopen. En, ten slotte, is daar de in onze democratie bijna structureel verankerde neiging om economische en sociale kosten af te wentelen, terwijl de ecologische gevolgen van onze economie en levenswijze zich als bekend niet laten afwentelen – daar ons geen tweede planeet ter beschikking staat.

Ontdekkingsreis

Ondanks de geschetste moeilijkheden, veroorzaakt door strijdige principes en ingebouwde restricties van democratie en ecologisch beleid, zouden we het eens moeten worden over het volgende. De transformatie tot een postfossiel economisch model en maatschappijtype – dat efficiënt met de beschikbare voorraden omgaat en dat bovenal met negentig procent op het verbruik van nu aangesproken voorraden bespaart – kan op geen enkele manier met *business as usual* worden bereikt. Blijven we op de huidige manier omgaan met zowel de economische globalisering als de ecologische crisis, dan zijn rampen onvermijdelijk: de al zichtbaar wordende sociale verslechtingen (werkloosheid, verval van sociale zekerheid, verarming) kunnen vooral in de westerse industrielanden in de toekomst niet meer door stijgende economische opbrengsten worden gecompenseerd. Een buitengewone krachtsinspanning op korte termijn is dus noodzakelijk. Deze kan alleen door autonome, participatorische, democratische processen worden bewerkstelligd – en dus niet door paternalistische of zelfs autocratische oplossingen. Het noodzakelijke transformatieproces lijkt op een ontdekkingsreis waarbij politici, wetenschappers en economische knoppendraaiers niet zonder meer inzetbaar zijn. In het beste geval weten ze, net als alle anderen, de richting waarin de reis moet gaan; maar net zomin als alle anderen beschikken ze over welke kaarten dan ook. Dus is het voor hen zaak, dat in het geheel van de maatschappij het vermogen groeit om op die veranderingen te anticiperen die de onvermijdelijke transformatie met zich meebrengt, en dat de veerkracht van de maatschappelijke stelsels groter wordt, zodat ze op schokken kunnen reageren.

Willen we deze opgaven de baas worden, dan zullen we allereerst met gepaste haast open, brede maatschappelijke debatten moeten beginnen – over het leven na de goedkope olie, na de automobiliteit, na de goedkope levensmiddelen en vermoedelijk ook over een leven na het kapitalisme. Pas op basis van zulke debatten kan worden geprobeerd deze te condenseren tot richtinggevende concepten. En die moeten dan weer met behulp van de democratische instellingen worden omgezet in concrete politieke doelen en voorzien worden van de passende instrumenten. Het overkoepelende thema zou echter moeten zitten in de gemeenschappelijke zoektocht

naar een nieuw evenwicht in de verhouding van staat, economie en samenleving.

Gemeengoed

Hoewel we op het verloop en de dynamiek van zo'n proces niet vooruit kunnen grijpen, kunnen een paar mozaïekstenen voor het normatieve terrein van participatorische democratie al wel worden benoemd. In de kern zal het erom draaien dat aan de markt politiek gewenste doelen worden gesteld. Enerzijds moet worden besloten wat aan de begrensde rationaliteit van de markt en wat aan de maatschappelijke planning en controle moet zijn onderworpen. Vervolgens zou het erom moeten gaan het algemeen welzijn tot leidraad van maatschappelijke processen te maken en de economische wedloop te beperken ten gunste van maatschappelijke samenwerking, planning en sturing. Dit houdt tevens in een concentratie van publieke subsidies op het uitvoeren van publieke taken en de revitalisering van het publieke domein. Het betekent ook dat gemeengoed als water, lucht, grond en zee door verboden en hun strikte handhaving beschermd moet worden tegen overbenutting. En dat hun verwording tot handelswaar en privatisering wordt tegengewerkt. Verder zou buiten kijf moeten staan dat de financiële sector terug moet naar een dienende functie voor de reële economie en naar een regionale context. En even onontkoombaar is een politiek van 'decarbonisatie' die dwars door alle politieke departementen en bij alle wetsvoorstellen wordt volgehouden. Want alleen zo valt een zekere coherentie aan te brengen tussen de ecologische restricties en het beleid met betrekking tot economie, handel, investeringen, landbouw, verkeer en ruimtelijke ordening.

Niets van dat alles kan worden uitgesteld in vertrouwen op 'technische vooruitgang', laat staan als 'eliteproject' gerealiseerd worden. Een kans op verwerkelijking zal het grote transformatieproject pas hebben als op alle niveaus meer participatorische elementen worden ingebouwd in de politieke besluitvorming, zowel bij het ontwerp en de uitvoering van de ombouwmaatregelen als bij de controle en regulering daarvan. Bewonersinitiatieven, burgerparticipatie, democratische 'machtsvorming van individuen' zijn onmisbare voorwaarden voor het tijdig op gang komen van het transformatieproces.

Inmenging

Uitzichtloos zijn pogingen om dit te verwerkelijken zeker niet. Want er zijn al veel voorbeelden van burgers die de 'publieke zaak' in eigen hand nemen. In veel landen binnen en buiten Europa, hoewel nog zeldzaam in Duitsland, is een wederopstanding van coöperaties gaande. Participatieve budgetten op gemeentelijk niveau worden nu ook in een paar Duitse gemeenten ingevoerd. De beweging van de *transition towns* groeit in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. In Duitsland stemt een andere ontwikkeling hoopvol: het toenemende aantal gemeenschappen met eigen energievoorziening. Hierbij gaat het inderdaad om een 'Duits exportmodel' dat lange tijd weinig aandacht trok, maar zeker toekomstbestendig is. Ook vermeldenswaard zijn de talrijke voorbeelden van inmenging door geëngageerde burgers in infrastructuurele projecten die op gespannen voet staan met beginselen van ecologische zorgvuldigheid en zelfs met becijferingen

van economische efficiëntie, en die vaak genoeg uitdrukking zijn van zelfingenomen achteloosheid jegens gekozen en niet-gekozen bestuurders uit politiek en economie. De meeste hoop echter valt te putten uit de inspanningen van burgers die in deels zeer brede bondgenootschappen de grenzen overschrijden tussen politieke partijen, vakbonden, kerken en sociale bewegingen, om op gemeenteniveau de privatisering van openbare infrastructuur tegen te houden of terug te draaien en de democratische deelname bij het definiëren van publieke prestaties, hun organisatie en controle, te vergroten. Voorts moet de sterk groeiende betekenis van de internet-community niet worden onderschat, die Wikipedia, Wikileaks, maar ook het *open government* tot media maakt van een nieuw soort samenwerking (en nieuw soort conflict) tussen burgers, staat en economie. Deze ontwikkelingen hebben gemeen dat ze de transparantie van besluitvormingsprocessen vergroten.

Kortom: we moeten afscheid nemen van de manie van economische groei. Want deze manie houdt een verwoestend mechanisme in leven, van verstoring van ecosystemen die voor mensen en andere levende wezens onontbeerlijk zijn. De groeiemanie voedt bovendien de ongegronde hoop dat verdere verhoging van productie, winst en consumptie zal bijdragen aan sociale gerechtigheid, maatschappelijke verbondenheid, sociale en culturele vooruitgang of aan politieke stabiliteit en persoonlijk welbevinden, als waren het 'beoogde secundaire gevolgen'.

Maar als het waar is dat samenlevingen uiteindelijk bijeengehouden worden door sociale vooruitgang in de zin van verzekering en uitbreiding van politieke, sociale en industriële burgerrechten en door de participatie van burgers aan het algemeen belang van de 'publieke zaak', dan is de vraag naar een alternatieve maatschappijordening niet meer te vermijden. Want voorbij de groeiwaan wordt uiteindelijk het principe van de oneindige kapitalistische accumulatie – lees: winst- en consumptieverhoging – ter discussie gesteld. Een verzoening van kapitalisme, sociale vooruitgang en democratie is bij een niet of slechts matig groeiende economie niet meer mogelijk. Dus moeten door een uitbreiding van participatieve democratie zodanige condities worden geschapen dat de mensen zich de toekomst anders kunnen voorstellen dan als een voortzetting van het heden in de vergrotende trap.

=

Uit het Duits vertaald door Herman Meijer

De Spaanse kunstenaar Francisco de Pajaro (1970) over zijn straatkunst: "*Art is Trash* is een vluchtige kreet van wanhoop over de menselijke conditie. Afval is hiervoor het meest geschikt. Ik schilder tegen het brute kapitalisme, de hebzucht en het egoïsme. Ik schilder bewust slecht en snel, zodat het visuele gif de toeschouwers zo dodelijk mogelijk treft. Dit is geen kunst. Dit is *Art is Trash*."

Zie www.depajaro.blogspot.nl

Onder: een bezoekster in Cannes 2013 draagt een jurk van goudkleurige koekjesverpakkingen. Een recycling-voorbeeld van www.oogstkaart.nl.

Literatuur

- Birgit Mahnkopf, 'The euro crisis: german politics of blame and austerity – a neoliberal nightmare', in: *International Critical Thought*, Vol.2, Issue 4, 2013.
- Birgit Mahnkopf, 'Wachstumskritik als Kapitalismuskritik', in: Dörre, Klaus/ Sauer, Dieter/ Wittke, Volker (hg.), *Kapitalismustheorien und Arbeit. Neue Ansätze soziologischer Kritik*, Frankfurt/Main: Campus Verlag 2012.
- Birgit Mahnkopf, 'Über die liberale Demokratie hinaus. Perspektiven partizipativer Demokratie unter den Restriktionen der Umweltkrise', in: Ursula Birsl, Cornelius Schley, Petra Wilke (hg.) *Zukunft der Demokratie – Demokratie der Zukunft*, Friedrich Ebert-Stiftung Landesbüro Niedersachsen 2011, S. 126-134.

van Groen

We leven in een grijze economie, waarin de grondstof is van degene die hem aanboort en het afval niemand toebehoort. Alternatief is de groene economie, die grondstoffen en afval recyclet. Maar beter is een blauwe economie, waarin niet het product, maar de mens centraal staat.

Nu duidelijk wordt dat er een eind komt aan de overvloedige beschikbaarheid van economische hulpbronnen, zoeken steeds meer deskundigen en wetenschappers naar methoden om een geïntegreerd ruimtelijk en sociaaleconomisch systeem te ontwikkelen. Een veel gehanteerde metafoor hiervoor is een ecosysteem met kringlopen. Dat betekent dat de functie van eigendom van producten drastisch verandert. Maar de toenemende trend tot leasen of het aanbieden van producten als service, heeft niet alleen maar positieve gevolgen. En er is een goedkoper alternatief.

Grijze economie

Aan het begin van de industriële revolutie (ont)stonden de meeste economische activiteiten nog in een onderlinge relatie tot elkaar. Ook bestond er vaak een hechte relatie tussen de economische activiteit en de omwonende bevolking. Het economische succes van een industrie had ook lokaal een positief effect. Door de enorme schaalvergroting in de twintigste eeuw hebben we nu te maken met een in verregeande mate gedesintegreerd systeem. Dit kon zich zo ongebreideld ontwikkelen door de veronderstelling dat goedkope grondstoffen, energiebronnen en arbeid onuitputtelijk waren. De afgelopen eeuw is de industriële productie voornamelijk lineair georganiseerd: dit wordt wel getypeerd als *Cradle to Grave*.

Deze industrie is de motor van de 'grijze economie', waarbij de grondstof toebehoort aan degene die hem aanboort en het afval van niemand is. De halffabricaten en producten wisselen van eigenaar door de productieschakels en zijn tenslotte – steeds goedkoper maar ook steeds korter – eigendom van de consument. 'Ideaal' gezien vervalt de verantwoordelijkheid van de vorige schakel in de keten bij de kooptransactie. De verborgen of grijze kosten, namelijk de schade aan milieu en sociale structuren, komt niet voor rekening van de partij die het meest profiteert, maar wordt geleden en uiteindelijk betaald door de inwoners van de plek waar de schade ontstaat.

Groene economie

Als reactie hierop werd de groene economie ontwikkeld. Inmiddels slagen we er door regelgeving en het bevorderen van verantwoordelijkheidsbesef steeds vaker in om grondstoffen duurzaam te ontginnen en te verwerken en de schade door afval te beperken of voorkomen. Het economisch

model blijft echter hetzelfde als in de grijze economie: productie, gebruik en profijt blijven ontkoppeld. Het systeem is nog altijd lineair en product-georiënteerd. Hierdoor zijn groene producten duurder en kunnen vaak alleen concurreren met behulp van subsidie. En zelfs dan leveren ze meestal geen profijt op voor degene die ze (mede) produceren.

Een actueel voorbeeld van de politieke problemen die ontstaan door de ont koppeling van gebruik en productie, is de weerstand die windmolens oproepen vanwege het vermeende aantasten van het uitzicht of de geluidsoverlast. Consumenten maken liever gebruik van fossiele brandstoffen, waarvoor buiten hun blikveld oorlogen worden gevoerd en waardoor het milieu sterk vervuild wordt, dan van energie waarvoor ze zelf een offer moeten brengen. De windmolens worden geplaatst op grond van een afstandelijke argumentatie die bestaat uit een combinatie van anoniem economisch belang en algemeen maatschappelijk belang. Er wordt geen rekening gehouden met de lokale wensen en behoeften. Het gevolg is dat bewoners het nut van de geplaatste windmolens niet persoonlijk ervaren, maar de lasten wel. De spanningen worden zo sterk dat de provincie Noord-Holland onlangs zelfs heeft gekozen voor een verbod op de plaatsing van nieuwe windmolens.

Het ligt voor de hand een relatie te leggen tussen dit soort perikelen en de opkomst van de leefbaarheid- en regionaal georiënteerde politieke partijen. Het probleem van de traditionele partijen is misschien niet zozeer dat ze de band met de kiezer hebben verloren, maar eerder dat ze niet in staat blijken om op de verschillende schaalniveaus positieve verbanden te creëren. Het gevolg is dat iedereen zich na een besluit verliezer voelt.

Circulaire economie

De circulaire economie gaat een belangrijke stap verder door productieprocessen zo in te richten dat het de productieketens sluit.

Het bekendste voorbeeld van een circulaire economie is *Cradle to Cradle* van Michael Braungart en William McDonough. Zij gaan uit van een strenge scheiding tussen materialen van natuurlijke en van technologische herkomst, om de producten aan het eind van de levensfase makkelijk in de juiste kringloop te brengen. Maar hun concept houdt ook de onderlinge scheiding tussen ketens in stand, waardoor producten

naar Blauw

in de eigen kring rondcirkelen. De armleuning van een stoel wordt na gebruik weer teruggenomen en verwerkt in de eigen fabriek, onafhankelijk van waar de stoel is gebruikt. Doordat *Cradle to Cradle* uitgaat van het snel en onuitputtelijk aanwezig zijn van hernieuwbare energiebronnen, lijken toename van consumptie, wereldwijd transport en het telkens weer omsmelten van producten niet verspillend. Het is niet verwonderlijk dat dit concept, dat het mogelijk lijkt te maken om ongebreideld te kunnen blijven consumeren zonder schade aan de omgeving toe te brengen – of er zelfs een positieve bijdrage aan te leveren – een grote groep nieuwe groene enthousiastelingen heeft aangeboord. Dit is een fantastisch ideaalbeeld, maar nog allerm minst gangbaar. Het is de vraag of het systeem wel met telkens optredende imperfecties zal kunnen omgaan. Dat neemt niet weg dat de circulaire economie momenteel enorm in opmars is. Turntoo – zowel een stichting als een bedrijf dat de circulaire economie promoot – ontwikkelde een *businessplan* vanuit het gegeven dat de gebruiker alleen voor de prestatie van producten betaalt en niet voor het product zelf. Dit lijkt aantrekkelijk, omdat hiermee de verantwoordelijkheid voor het productieproces bij de producent blijft liggen en de consument bovendien middelen worden geboden om dit te controleren. Tegelijkertijd wordt de gebruiker echter buitenspel gezet als potentiële verwerker van de producten in een andere lokale situatie dan van te voren werd voorzien, waardoor andere, en misschien wel betere toepassingen worden uitgesloten.

Een echte kringloop zoals je in de natuur aantreft komt daarom niet tot stand. Het verschil tussen een natuurlijk gegroeid ecosysteem en de huidige maatschappij, is dat de mens steeds lijkt te streven naar simpele statische organisatievormen met een beperkt aantal relaties, terwijl de natuur een veel complexere structuur kent. De huidige samenleving bestaat, op alle

niveaus, uit een heleboel monoculturen die naast elkaar bestaan of tegen elkaar worden beschermd. In de natuur daarentegen zijn organisatievormen gegroeid die een haast oneindig aantal positieve relaties tussen verschillende functies kennen. Deze symbiose maakt het systeem robuust en minder kwetsbaar, doordat er altijd kan worden overgestapt op andere mogelijke verbindingen. Zo'n organisch systeem is lerend en past zich daardoor voortdurend aan. Bovendien ontstaat er geen 'afval', omdat elk product weer een functie krijgt in een ander deel van het systeem. We zouden ernaar moeten streven onze samenleving op dezelfde manier in te richten.

De zich voltrekkende informatierevolutie is een voorwaarde voor het creëren van een dergelijk ecosysteem. In de eerste plaats blijft hierdoor kennis over goederen en productiestromen niet langer beperkt tot de eigenaar of beheerder, maar kan die overall, op elk gewenst moment en in principe door iedereen worden opgeroepen en gebruikt. Dit maakt het mogelijk dat er ook spontane en tijdelijke verbindingen tussen ketens ontstaan. In de tweede plaats kan dankzij de informatisering de ontstane scheiding tussen productie en consumptie worden opgeheven, zoals Alvin Toffler in de jaren tachtig al voorspelde. Consumenten en producenten kunnen een 'prosument'

van hun eigen omgeving worden. Informatie, geld en product volgen dan binnen ketens niet langer één – meestal tegengestelde – richting, maar volgen de voor een ecosysteem benodigde uitwisseling.

Blauwe economie

Een robuust ecosysteem heeft meer nodig dan het sluiten van kringlopen: er moet communicatie op gang gebracht worden tussen de verschillende actoren in de keten en tussen de verschillende ketens. Eén van de meest vooraanstaande bepleiters voor het creëren van waarde uit juist deze interactie is de *Blauwe Economie* van Gunter Pauli. Circulaire economische concepten als *Cradle to Cradle* gaan nog uit van gesloten kringlopen met door certificaten en met patenten beschermde productieprocessen die de grondstoffenkringloop van een enkele keten bevordert. Maar een dynamisch en veerkrachtig ecosysteem kan alleen ontstaan door een hoge mate van transparantie in de communicatie binnen een stelsel van ketens, waarbij nieuwe verbindingen kunnen worden gelegd of verbroken verbindingen worden hersteld.

Helaas wordt er in Nederland weinig geïnvesteerd in de voor ketencommunicatie benodigde interdisciplinaire kennis. De moeizame communicatie tussen verschillende disciplines blokkeert de ontwikkeling.

Voor het 'kinderparadijs Meidoorn' ontwierp Superuse Studios (toen nog 2012Architecten) een nieuwe speeltuin van oude scheepsschroeven.

Oogstkaart.nl is een nieuw online platform om gebruikte materialen aan te bieden en op te sporen. Zo worden losse recycling-initiatieven op een grotere schaal bij elkaar gebracht.

De nieuwe master *Industrial Ecology* die de TU Delft en de Universiteit Leiden samen opzetten, met onder andere studenten biologie, scheikunde, bouwkunde en bedrijfskunde, vormt hierop een positieve uitzondering.

Het is begrijpelijk dat bedrijven hun economische activiteit ondanks de schaarser wordende grondstoffen willen bestendigen en daarom steeds vaker vaste partnerschappen sluiten binnen de keten. Door de gesloten kringlopen worden bedrijven echter in hoge mate afhankelijk van elkaar en de keten als geheel kwetsbaar. Innovatie van het ene bedrijf kan dan alleen in samenwerking met en met toestemming van de rest van de keten. Eventueel overbodige schakels kunnen niet worden geëlimineerd en het is lastig nieuwe schakels toe te voegen. Wanneer in deze situatie het bezit van producten bij de producent blijft, leidt dit ertoe dat een afnemer binnen de keten niet langer zelfstandig voor een betere toepassing kan kiezen. Het is een typisch voorbeeld van een menselijke interpretatie van een ecosysteem waarbij geprobeerd wordt met zo weinig mogelijk verbindingen te werken. Ik voorspel dat deze ingebouwde starheid tot

kwetsbare en dure processen gaat leiden. Voor de gebruiker betekent dit hogere prestatiekosten, waarvan alleen het systeem profiteert.

In de blauwe economie staat niet het product, maar de mens centraal. Uitgangspunt is een vermenigvuldiging van de huidige participatiegraad, die het mogelijk maakt om waarde te geven aan datgene wat nu al voorhanden is, maar nu geen waarde genereert. Vaak zijn dit (afval) stromen uit andere productieprocessen. Deze economie is goedkoper, omdat er niet met eenvoudige verdienmodellen wordt gewerkt, maar meerwaarde wordt gecreëerd met alle stromen binnen productieprocessen, die uit lokale samenwerkingsverbanden ontstaan. De afnemers hoeven dus niet langer te betalen voor alle reststromen die in een productgericht systeem optreden. De blauwe economie is dynamisch omdat er geen vast pad is, maar een continue cascade van toepassingen die in de tijd

steeds verandert. Het is een lerende economie die zich aanpast aan veranderende omgevingsfactoren. Een belangrijk middel hierbij is een open marktplaats van vraag en aanbod in combinatie met toegankelijke kennis (*open source*). Om dit te kunnen realiseren is juist het eigendom van en de verantwoordelijkheid over de productiemiddelen voor iedere afzonderlijke schakel een voorwaarde.

=

Literatuur

Pierre Desrochers, *Eco-Industrial Parks and the Rediscovery of Inter-Firm Recycling Linkages*, Institute for Policy Studies, Johns Hopkins University 2002.

Michael Braungart, William McDonough, *Cradle to Cradle, remaking the way we make things*, North Point Press, New York 2002.

Alvin Toffler, *The Third Wave*, Bantam Books, New York 1980.

Gunter Pauli, *De Blauwe economie*, Nieuw Amsterdam 2012. (*The Blue Economy. 10 years - 100 innovations - 100 million jobs*, Paradigm Publications 2010.)

Groen

Een belangrijk perspectief van de groene economie is dat het leidt tot meer werkgelegenheid. In de praktijk is die belofte van 'groene banen' lastig te vervullen. In plaats van inzetten op 'groene banen' kan het beleid zich beter richten op de versterking van de vaardigheden voor een groene economie.

Werkgelegenheid is een belangrijk argument in het debat over de groene economie. Het perspectief van een flinke groei van 'groene banen' is ook in het onlangs afgesloten Energieakkoord een belangrijke gedeelde ambitie. Het is echter geen automatisme dat vergroeningsbeleid tot extra werkgelegenheid leidt. Er staan feitelijk twee visies tegenover elkaar. Aan de ene kant de gedachte dat streng milieubeleid tot hogere werkloosheid leidt, omdat vervuilende bedrijven sluiten en werknemers op straat komen te staan. Arbeid is op korte termijn relatief immobiel, dus groene beleidsmaatregelen zullen zonder flankerend beleid waarschijnlijk leiden tot een hogere frictiewerkloosheid in het transitieproces. Daar tegenover staat de gedachte dat streng milieubeleid via het aanjagen van innovatie juist leidt tot structureel hogere productiviteit en extra bedrijvigheid, en vervolgens tot nieuwe en 'groene banen'.

Voor beide visies valt iets te zeggen. Zo zal het Energieakkoord via de sluiting van oude kolencentrales noodgedwongen leiden tot het afstoten van het personeel van die centrales, maar aan de andere kant zal de investering in energiebesparing kunnen leiden tot nieuwe werkgelegenheid. Als er minder mensen vanuit vervuilende sectoren op straat komen te staan en meer mensen in 'groene banen' terecht komen, leidt dat per saldo tot een uitbreiding van groene werkgelegenheid.

De combinatie van vergroening en werkgelegenheid roept verschillende vragen op. Want wat is dan precies een 'groene baan'? Leidt vergroening van de economie ook tot een toename van de werkgelegenheid? Volgt de creatie van groene werkgelegenheid op investeringen zoals in het Energieakkoord? En zijn er wellicht aanvullende maatregelen nodig, zoals scholing? Kortom: kunnen we niet iets specifieker zijn in de duiding van

groene banen in de groene economie?

Banengroei

Een recente studie van onderzoeksbureau CE Delft schat de omvang van de Nederlandse groene productiesector op ongeveer dertien miljard euro aan bruto toegevoegde waarde, ruim 33 miljard euro aan productiewaarde, en een arbeidsvolume van 127.000 voltijdsbanen (fte). De economische bijdrage van deze sector is daarmee bescheiden, ongeveer 2,2 procent van het Nederlandse bbp en ongeveer 1,9 procent van de werkgelegenheid. Een groot deel hiervan behoort tot de subsector *cleantech*, gericht op ontwikkeling en toepassing van technologische oplossingen voor een schoner en veiliger leefmilieu; deze sub-sector omvat ongeveer 61.000 voltijdsbanen. Daarnaast zijn er ook circa 38.500 banen rond afvalinzameling.

Vergelijkingen met andere landen zijn lastig te maken, omdat er grote verschillen zijn in definitie en afbakening. Zo rekenen Zweden en Oostenrijk bijvoorbeeld ook de bosbouw tot de groene economie. Wel kunnen we een beeld krijgen van de orde van grootte van de groene werkgelegenheid in andere landen. Zo zorgt 'de groene economie' in Denemarken voor een omzet van bijna 34 miljard euro – vergelijkbaar met Nederland, maar in de kleinere Deense economie goed voor 14 procent van het bbp. In 2010 vonden 106.000 mensen daar werk in 22.000 bedrijven die geheel of gedeeltelijk groene producten of diensten leverden. De omvang van de groene economie in Groot-Brittannië wordt geschat op 149 miljard euro en 938.000 banen (2012), en in Duitsland werken circa 1,5 miljoen mensen in groene banen (2011). Deze getallen zijn grosso modo hoger dan in Nederland, niet alleen omdat de groene sector in absolute zin groter zou zijn, maar ook vanwege een ruimere definitie. Zo is de breed gedefinieerde sector *low carbon and environmental goods and services* in Groot-Brittannië inclusief de sector 'nucleaire energie' en een snel groeiende financiële subsector *carbon finance*.

In de veel specifiekere afgebakende duurzame energiesector werken in Duitsland inmiddels ruim 380.000 mensen, en dit is nog maar 0,9 procent van de totale Duitse werkgelegenheid. In Nederland staat de duurzame energiesector nog meer in de kinderschoenen: met iets meer dan 17.000 banen bedraagt het aandeel in de totale directe werkgelegenheid van ons land slechts ongeveer een kwart procent. Ook in vergelijking met andere landen is de werk-

gelegenheid in de Nederlandse duurzame-energiesector laag. Voor Nederland zijn ander groene sub-sectoren dan ook belangrijker, bijvoorbeeld op het gebied van water en afval. Bij de uitwerking van het Regeerakkoord Rutte-II is berekend dat de verhoging van het aandeel duurzame energie in ons energiegebruik van circa vier procent nu tot zestien procent in 2020 zou kunnen leiden tot 36.000 extra nieuwe banen. Voor het Energieakkoord is berekend dat de totale investering van tussen de 13 en de 17,7 miljard euro tot 2020 in totaal netto leidt tot 59.000 à 86.000 arbeidsjaren (pakweg 10.000 per jaar), waarvan het grootste deel verwacht wordt door de investeringsimpuls in energiebesparing in de (relatief arbeidsintensieve) gebouwde omgeving. De investeringen in hernieuwbare energie daarentegen hebben maar een zeer bescheiden effect op de werkgelegenheid, omdat het hier meestal kapitaalintensieve investeringen betreft, met een lage arbeidsintensiviteit en een relatief groot deel aan importen.

Uiteindelijk is het aantal banen in de groene economie in de meeste landen dus nog relatief klein. Wel is vaak sprake van een snelle groei: in de Verenigde Staten neemt het aantal arbeidsplaatsen in de duurzame energiesector vier maal zo snel toe als het gemiddelde van de Amerikaanse arbeidsmarkt. Beleid speelt hierbij een belangrijke rol, meestal door directe stimulering van de economie, soms ook door strengere regelgeving. In Nederland is echter nauwelijks sprake van groei van groene banen in de energiesector: het aandeel van de werkgelegenheid in deze sector verandert de laatste jaren nauwelijks.

Vaag doel

Voor Nederland is een sterke economische case te maken voor offensief vergroeningsbeleid. Ons land kent sterke sectoren als agro/food, logistiek, energie en bouw die een groot milieubeslag kennen, en dus ook een groot potentieel voor milieuwinst. Bovendien is veel winst te halen in sterke combinaties van sectoren op thema's als *bio-based economy*, duurzame gebouwde omgeving en circulaire economie. Dergelijke combinaties bieden een groot potentieel aan milieuwinst, maar ook aan innovatiekracht en concurrentievermogen. Sterke argumenten voor groen beleid dus. Het is echter de vraag of werkgelegenheidsargumenten ook onderdeel moeten zijn van de motivatie voor een vergroeningsbeleid. Dit is om een aantal redenen problematisch.

ne banen?

Om te beginnen is er het probleem van de afbakening: wat zijn eigenlijk 'groene banen'? Gaat het alleen om installateurs van zonnepanelen, of ook om de administrateur die de energielevering regelt? En heeft de installateur die zowel zonnepanelen als hr-ketels installeert nu wel of geen groene baan? De vele verschillende definities maken het lastig om vergelijkingen te maken tussen landen of sectoren. Daarmee is het politiek lastig om groene banen te benoemen als rechtvaardiging voor beleid, omdat dit doel in zichzelf te vaag is en omdat het lastig is te achterhalen in hoeverre bepaald beleid wel of niet positief effect heeft op de vergroening van werkgelegenheid. Een ander type afbakening hangt samen met de schaal van de analyse. Zo kan vergroening vaak toegeschreven worden aan verplaatsingseffecten: als vervuilende bedrijven hun productie verplaatsen naar andere landen, neemt per saldo de vervuiling per eenheid arbeid in Nederland af, maar elders in de wereld juist toe.

Het is van belang om een onderscheid te maken tussen *directe* banen als gevolg van nieuwe vraag en *indirecte* werkgelegenheidseffecten; in de praktijk is dit echter niet altijd goed te onderscheiden. Zo leidt de ontwikkeling van windparken op zee voor de Engelse kust tot een revitalisering van eertijds tanende havenstadjes, met indirecte werkgelegenheidseffecten. Daarbij is echter lang niet altijd sprake van vergroening – getuige de soms grote toename van (fossielgedreven) transport – of van een verhoging van de kwaliteit van werk.

Daarnaast moeten we een onderscheid maken tussen verschuivingseffecten op korte termijn en structurele economische effecten op de lange termijn. Het milieuge-richte stimuleringspakket aan het begin van de economische crisis (2008-2010) leidde mondiaal tot mogelijk een half miljoen extra 'groene banen'. Maar er leek tevens sprake van significante *crowding out*-effecten van private investeringen en van verschuivingen in de werkgelegenheid, in plaats van het creëren van werkelijk *nieuwe* banen. De door- gaans lagere arbeidsproductiviteit in de hernieuwbare energiesector (vergeleken met de fossiele energiesector) betekent echter ook een verhoging van de totale arbeidskosten, die op den duur toch weer tot banenverlies kan leiden. Op de langere termijn zal via het loonprijsmechanisme de impuls bovendien langzaam afnemen, omdat dan sprake is van volledige verdringing. Er is dan geen sprake meer van nieuwe banen, maar van een ver-

schuiving van banen vanuit andere sectoren. Critici concluderen hieruit dat werkgelegenheidseffecten van investeringen tijdelijk zijn, terwijl voorstanders aangeven dat dit juist de bedoeling is en dat keynesiaanse investeringen een vorm van anticyclisch begrotingsbeleid zijn, met investeringen op het moment dat een economie in recessie is, terwijl op lange termijn wordt geïnvesteerd in nieuwe groeimotoren en vergroening van de werkgelegenheid als geheel.

Kortom: de groene beleidsmaker zal er rekening mee moeten houden dat economische vergroening zeker niet per definitie leidt tot extra werkgelegenheid, omdat er sprake kan zijn van hogere arbeidskosten, van verdringing op de arbeidsmarkt, en van afwenteling van vervuilende industrie naar elders. Een positief arbeidsmarkteffect is mooi meegenomen, maar vergroeningsmaatregelen zijn over het algemeen zelden de meest effectieve of efficiënte manier om deze arbeidseffecten als doel op zich na te streven.

Vaardigheden

Hoe dan wel om te gaan met vergroening van de werkgelegenheid? Een vruchtbare insteek kan zijn om het beleid niet direct te richten op 'groene banen', maar op de *vaardigheden* die nodig zijn om in de groene economie productief te kunnen zijn. De transitie naar een groene economie beïnvloedt op verschillende manieren de vraag naar vaardigheden op de arbeidsmarkt. Zo zullen nieuwe banen ontstaan, zoals controleurs van technische systemen, auditeurs van CO₂-footprints, of genoemde ontwikkelaars van *smart grid*-systemen. Deze banen vergen nieuwe kwalificaties en vaardigheden. Daarnaast zal ook de aard van veel reguliere werkzaamheden veranderen. Hier zien we de installateur weer, die naast HR-ketels nu ook zonnepanelen installeert. Er zijn ook fundamentele veranderingen denkbaar: in de bouw zal meer nadruk komen te liggen op energie-efficiëntie en duurzame bouwmethoden, in de energiesector op het management van fluctuerende energiebronnen, en in de landbouw op verminderd kunstmestgebruik en geavanceerde methoden van agrarisch natuurbeheer. Het is niet zo dat de groene economie alleen een economie is van hooggespecialiseerde werknemers. Het technologisch management van *smart grids* vereist weliswaar hooggekwalificeerd personeel, maar voor bijvoorbeeld herbebossings- en isolatieprogramma's zal ook meer laaggekwalificeerd personeel nodig

blijven. Vergroening van de economie hoeft dus geen fundamentele verandering te betekenen ten opzichte van de huidige verdeling van kwalificaties in banen.

Een dergelijke omslag vergt niet per definitie meer of andere werknemers, maar andere vaardigheden en kwalificaties. Inzetbaarheid, aanpassingsvermogen, beroepsmobiliteit en overdraagbaarheid van vaardigheden zijn daarbij kernbegrippen. Dit is geen triviale omslag. Juist het gebrek aan dergelijke vaardigheden is een belangrijke beperking voor de transitie naar een groene economie. Er zijn elders wel voorbeelden van instrumenten om strategisch invulling te geven aan de identificatie en ontwikkeling van zulke zogenoemde *21st century skills*. Zo kent het Verenigd Koninkrijk een *National Skills Audit*, waarin aan de hand van scenario's uitwerking wordt gegeven aan een betere afstemming tussen opleiding en arbeidsmarkt. En Australië kent *Skills Australia* voor analyses van de arbeidsmarkt op lange termijn. Dergelijke instrumenten kunnen helpen bij het onderbouwen van investeringen in de vaardigheden en kwalificaties die nodig zijn in de groene economie. Uiteindelijk vormt dit de kern voor een werkelijke economische vergroening, waarbij groene banen volgen uit de vaardigheden die we hebben ontwikkeld.

=

Literatuur

- A. Bowen, 'Green' growth, 'green' jobs and labour markets. CCCEP and Grantham Research Institute, Londen 2012.
- CE Delft, *Clean en green in de Nederlandse economie*, Delft 2013.
- A. Faber, *Noodzaak en kans voor groen industriebeleid in de Nederlandse economie*. WRR (webpublicatie 75), Den Haag 2013.
- ILO en CEDEFOP, *Skills for the green economy*, 2010.
- M. Jacobs, *Green Growth: economic theory and political discourse*. CCCEP and Grantham Research Institute, Londen 2012.
- OESO, *Towards green growth*, Parijs 2011.
- PBL, *Vergroenen en verdienen, op zoek naar kansen voor de Nederlandse economie*, Bilthoven/Den Haag 2013.
- WRR, *Naar een lerende economie*. AUP, Amsterdam 2013.

UMiCORE

Het Belgische metaalbedrijf Umicore veranderde van ernstige milieuvervuiler naar koploper in de duurzaamheidsranglijsten. Wat motiveerde het bedrijf? En wat kunnen de activiteiten van Umicore betekenen voor een toekomstige groene economie?

Umicore werd begin 2013 uitgeroepen tot het meest duurzame bedrijf ter wereld in de *Global 100 annual clean capitalism ranking*. Umicore is namelijk een pionier op het gebied van metaalrecycling en bezit de grootste installatie ter wereld om dit te bewerkstelligen. Deze staat in Hoboken, aan de rand van Antwerpen, een plek waar de omwonenden in het verleden kampten met de gevolgen van lucht- en bodemvervuiling van de oude raffinaderij. Een andere voorloper van het huidige bedrijf was innig verweven met het Belgische koloniale bewind in Congo, waar uitbuiting en roofbouw de toon zetten. Voor Umicore is dit nu verleden tijd: sinds de eeuwwisseling zet de metaal-multinational in op duurzaamheid. Maar zo'n omslag is niet zomaar gemaakt.

Succesverhaal

Marc Grynberg, CEO van de multinational, stelde in een interview met het Britse dagblad *The Guardian* (19.8.2013) dat Umicore "afstand wilde nemen van het bedrijf dat het in het verleden was – een bedrijf dat om geldige redenen werd gezien als een vervuiler." In plaats daarvan wilden Grynberg en zijn collega's "bedrijvigheid creëren die duurzaam is en geen negatieve erfenis achterlaat in het milieu". Het bedrijf investeerde in 2004 dan ook 77 miljoen euro om het omliggende gebied van de raffinaderijen in Hoboken en het eveneens in België gelegen Olen te saneren, waarmee het een van de eerste multinationals was die zijn ecologische schuld op zo'n grote schaal erkende. Tegenwoordig is het bedrijf opgesplitst in vier eenheden, te weten 'Catalysis' (o.a. autokatalysatoren), 'Energy Materials' (o.a. oplaadbare batterijen en kobalt), 'Performance Materials' (o.a. bouwmaterialen) en 'Recycling'. Voor 500 miljoen euro werd de raffinaderij in Hoboken verbouwd om de grootschalige omsmelting van zeventien verschillende soorten gebruikte metalen aan te kunnen. Hier krijgen metalen afkomstig uit met name industrieel afval een tweede leven, evenals, zij het in mindere mate, afgedankte elektronische apparaten.

"De omschakeling die Umicore maakte getuigd van gedurfd management", vertelt woordvoerder van Umicore Elcke Vercruysse. "De nieuwe raffinaderij moest keer op keer getest worden op veiligheid. Hoewel risikant, kwam deze stap tegelijkertijd voort uit bezorgdheid om het milieu en de behoefte om de toekomst van het bedrijf veilig te stellen", vervolgt Vercruysse. Metaal zal in de toekomst namelijk steeds schaarser worden, onder meer door toenemend gebruik in

opkomende economieën. Een rapport van het *United Nations Environment Programme* dat in 2013 uitkwam, stelt dat de wereldwijde vraag naar metaal drie tot negen keer groter zou worden in vergelijking met het huidige gebruik als mensen in opkomende economieën technologieën en leefstijlen uit Westerse landen overnemen. Daarnaast zorgen technologische ontwikkelingen voor meer vraag, denk aan *tablets* die de plek van *laptops* gaan innemen en het toenemende gebruik van *smartphones*. Veertig procent van de wereldmijnproductie van koper, tin en andere metalen wordt verwerkt in elektrische en elektronische apparaten. De toenemende schaarste aan metalen maakt het een lucratieve bezigheid om het materiaal te recycleren.

Umicore heeft een vooruitziende blik: het bedrijf maakt producten die onmisbaar zijn in een groene economie, waaronder onderdelen voor zonnepanelen en windmolens, oplaadbare batterijen voor bijvoorbeeld elektrische auto's en roetfilters. Sommige van de metalen die hiervoor nodig zijn, zoals kobalt of aluminium, staan op de lijst van schaarse en economisch onmisbare grondstoffen van de Europese Commissie. Umicore was bij het opstellen van deze lijst betrokken; het bedrijf stuurde een lobbyist naar de expertgroep die de lijst opstelde. De schaarste aan metalen in Europa en de rest van de wereld is niet alleen het gevolg van een groeiende vraag, maar ook van het protectionisme van staten met bodemschatten, zoals China, dat zijn zeldzame aardmetalen liever niet exporteert. Recycling brengt dus geopolitieke voordelen met zich mee voor Europa. Daarnaast is recycling schoner dan 'gewone' mijnbouw. Vooral *open pit mining* is schadelijk, omdat hiervoor de bodem tot ontploffing moet worden gebracht, wat funest is voor de biodiversiteit. Vaak bedraagt het beoogde metaal maar een klein percentage van de totaal gewonnen massa.

Recycling bood het bedrijf de mogelijkheid om het thema duurzaamheid in te zetten als *marketingtool*. De verschillende documenten die Umicore publiceerde in het kader hiervan illustreren dit. In de handleiding voor werknemers, *The Umicore Way* – "de hoeksteen van alles wat we doen" –, staat: "in het kader van ons engagement voor duurzaamheid houden we rekening met de milieu-impact van onze activiteiten". Het bedrijf moedigt in Hanau (Duitsland) zelfs zijn werknemers aan te gaan carpoolen door middel van een internet-service en een mobiele app. De bereidheid tot een duurzaam imago vindt zijn weerklink in de jaar-

– een groene kapitalist?

verslagen van de multinational. Hierin doet het uitvoerig verslag van zijn emissies van metalen en CO₂. Umicore heeft in zijn vier-jarenplan van 2011 het voornemen kenbaar gemaakt om zijn "CO₂-equivalente emissies tegen 2015 met twintig procent te verminderen". Daarnaast is het zich ervan bewust dat het niet daadwerkelijk duurzaam is als het milieuvervuilende praktijken hoger in de productieketen blijft ondersteunen door zijn inkoopgedrag. Dat blijkt uit het *Sustainable Procurement Charter* (Handvest Duurzaam Inkopen) die het opstelde voor zijn samenwerkingspartners.

Sociale en ecologische erfenis

Ondanks zijn huidige duurzaamheidsbeleid wordt Umicore af en toe nog steeds geconfronteerd met de praktijken van zijn voorgangers. Zo schrijft historicus David van Reybrouck in zijn boek *Congo over de Union Minière du Haut Katanga*, opgericht in 1906. Politiek en metaalwinning waren in die tijd ook al nauw met elkaar verbonden. Deze voorloper van Umicore zag toe op de exploitatie van de minerale rijkdommen in de Belgische kolonie Congo. Het bedrijf vertoonde totalitaire trekken: de omstandigheden waaronder de arbeiders werkten doen denken aan slavernij.

Een andere confrontatie werd in gang gezet door de Belgische journalist en activist Nick Meynen die zich afvroeg of het bedrag van 77 miljoen euro dat Umicore investeerde in bodemsaneringen in België wel genoeg was. Hij rekende de ecologische schuld uit van de bedrijven die de oude, vervuilende raffinaderij in Hoboken beheerden. "De uitstoot van de raffinaderij zorgde in de jaren zestig voor toenemende bijensterfte en in de jaren zeventig merkten boeren dat hun vee sneller stierf dan normaal. Ten slotte bleken ook mensen getroffen door de emissies", vertelt Meynen. De gezondheidsklachten van dieren en mensen kwamen door een verhoogd loodgehalte in hun bloed. De loodvervuiling van de bodem werd zo ernstig dat het Ministerie van Gezondheid inwoners van de regio-Hoboken afraadde om groenten en fruit te verbouwen. In zijn berekening nam Meynen de medische behandeling van mensen met een verhoogd loodgehalte in hun bloed op, de misgelopen oogsten uit moestuinen, maar ook de behandeling van mensen met kanker die door de uitstoot van de raffinaderij was ontstaan: de rekening bedroeg 310 miljoen euro. Umicore beschouwde de studie als niet-wetenschappelijk.

Toen Umicore in de jaren negentig de

bedrijfsonderdelen die toezagen op mijnbouw verkocht, zorgde het tegelijkertijd dat het juridisch niet aansprakelijk kon worden gesteld voor ecologische schade die in het verleden is aangericht. "Het bedrijf investeerde alleen in bodemsanering op plekken waar het zijn activiteiten voortzette, maar niet rondom verkochte onderdelen in bijvoorbeeld Saint-Felix in Frankrijk en Katanga in Congo", stelt Romain Gelin, onderzoeker bij de Belgische organisatie Gresea. "In de koopcontracten staat een clausule die zegt dat de volgende eigenaren niet in staat zijn om schadevergoedingen te eisen." De Belgische journalist Raf Custers maakte de documentaire *Avec le vent* over de gevolgen van mijnbouw in Panga Panga, een mijnbouwgebied in Congo, en sprak met een onderzoeker van de universiteit van Lubumbashi, Ngoy Shutcha, die de plek "één van de tien meest met koper vervuilde plekken ter wereld" noemt. Shutcha houdt *Union Minière* en andere mijnbouwbedrijven verantwoordelijk voor de schade.

Intrinsiek vervuilend

Zij het in mindere mate dan in het verleden, vandaag de dag is milieuvervuiling als gevolg van Umicore's activiteiten nog steeds aan de orde, zo valt op te maken uit de publicaties van het bedrijf. Recycling heeft de naam milieuvriendelijk te zijn, maar het complex in Hoboken, waar de grootste metaalrecyclinginstallatie ter wereld staat, had met 41 procent de hoogste CO₂-emissies van alle eenheden van het bedrijf in het jaar 2012. De totale metaalemissies stegen dat jaar 22 procent ten opzichte van 2011 als gevolg van hogere zinkemissies.

In hoeverre de grondstoffen die Umicore inkoopt op een milieuvriendelijke wijze gewonnen zijn, is minder duidelijk. Hoewel de afdeling recycling een steeds groter aandeel krijgt in de totale omzet, zijn lang niet alle metalen die het bedrijf gebruikt afkomstig uit recycling. In 2007 gebruikte het bedrijf 38 procent primaire materialen, 37 procent secundaire materialen, dat wil zeggen restproducten die vrijkomen in mijnen en raffinaderijen elders, en 25 procent gerecyclede materialen van 'end-of-life-producten'. In 2012 bedroegen deze aantallen respectievelijk 44, 37 en 19 procent; dat betekent minder input van grondstoffen afkomstig uit recycling. Het feit dat consumentenproducten vaak verscheept worden naar ontwikkelingslanden waar ze worden hergebruikt en vervolgens op de vuilnisbelt belanden, is hier waarschijnlijk een oorzaak van.

In zijn jaarverslag van 2012 meldt Umicore dat het nog steeds metalen in Congo koopt, waaronder kobalt. Doordat Umicore niet de bezitter is van deze mijnbouwbedrijven, is het officieel niet verantwoordelijk voor de impact op het milieu. Bij de evaluatie van de toepassing van het *Sustainable Procurement Charter* richt het jaarverslag zich vooral op de indirecte aankopen, "dit omvat meestal niet de inkoop van grondstoffen". Romain Gelin, onderzoeker bij de Belgische organisatie Gresea, bevestigt dat er "totale ondoorzichtigheid" heerst met betrekking tot Umicore's leveranciers. Bedrijven zijn juridisch niet verplicht om informatie hierover openbaar te maken.

"Hoewel het *Sustainable Procurement Charter* zegt dat leveranciers zich aan de wet moeten houden in landen waar ze actief zijn, is dat zeker geen bewijs van respect voor het milieu in gebieden met zwakke wetgeving, zoals in Afrika en China", aldus Gelin.

Hij ziet de voor- en nadelen van hetgeen Umicore doet. Met name in Europa doet het bedrijf zijn best om zijn impact op het milieu te reduceren – voor zover dat gaat, "want metaalbewerking is intrinsiek een milieuvervuilende activiteit, omdat er altijd sprake is van metaaluitstoot en gebruik van giftige producten." Sterker nog, naast de groeiende markt voor *smartphones* en andere ICT-producten staat er ook nog een schone energierevolutie voor de deur. De technologie daarvoor, zoals windmolens, zonnecellen en accu's voor elektrische auto's leunt zwaar op metaalvoorraden. Zelfs met duurzame stroom kunnen we het milieu vervuilen: dat is de paradox van een groene economie.

=

Literatuur

- David Cronin, 'Belgium still calls the shots in Congo', 26 mei 2013, www.neurope.eu.
- Christian Hagelüken, *Recycling of technology metals from electronics*, 2 oktober 2013, www.p-plus.nl.
- Nick Meynen en Lea Sébastien, 'Environmental Justice and Ecological Debt in Belgium. The Umicore Case', in: Hali Healy e.a. (red.), *Ecological Economics from the Ground up*, CEECEC 2013, 430-464.
- David van Reybrouck, *Congo. Een geschiedenis*, De Bezige Bij, Amsterdam 2010.
- Tim Steinweg, *A Sputtering Process. An Overview of the Platinum Group Metals Supply Chain*, SOMO Amsterdam 2008.
- United Nations Environmental Programme, *Metal Recycling: Opportunities, Limits, Infrastructure*, UNEP 2013.

Internationale pogingen om de economie te verduurzamen verlopen uiterst moeizaam, maar veel steden zijn inmiddels broeinesten van groene innovatie. De basis voor een ecologische economie kon wel eens in de stad liggen.

Onze samenleving bevindt zich in een meervoudige crisis en we kennen de uitdagingen. Ons huidige economisch *Neem-Maak-Gebruik-Dump*-model werkt niet meer: het overstijgt de draagkracht van de aarde en genereert nog meer ongelijkheid. De Europese Groenen hebben een *Green New Deal* (GND) geformuleerd als een geïntegreerd antwoord op de crisissen op Europees en nationaal niveau. Tegelijkertijd wordt economische innovatie almaar meer verbonden met creatieve steden. De economische heropleving van Europa zou daarom wel eens gedeeltelijk gevonden kunnen worden in een netwerk van Europese steden en stedelijke gebieden. Die vormen als plekken van kennis en innovatie de dragers van een ecologische economie. In wat volgt wordt een scenario geschetst voor een dergelijke ecologische her-industrialisering van Europese steden.

Dubbele beweging

Uitgangspunt voor het scenario is dat een transitie naar een sociaalecologische economie een dubbele beweging vereist: als stedelijke economieën overal ter wereld zich op een ecologische manier ontwikkelen tot circulaire economieën, kan de wereldeconomie kleiner en groener worden. Dit is zowel nodig als wenselijk. De wereldeconomie van vandaag verbruikt immers te veel grondstoffen en fossiele brandstoffen, en een relokalisering van de productie kan bovendien nieuwe werkgelegenheid opleveren. Dit is vooral belangrijk in onze steden, waar het aantal arbeidsplaatsen voor laaggeschoolde arbeiders structureel daalt. Dat deze groep geen perspectief meer heeft, kan niet los

De stad als

worden gezien van andere fenomenen, zoals de opkomst van extreemrechts.

Deze visie mag niet verkeerd worden opgevat als een naïef argument pro 'alles lokaal'. Denken met verschillende grootteschalen is zinvol: de wereldhandel zal altijd blijven bestaan, lokale hightechbedrijven die bijvoorbeeld satelliettechnologie ontwikkelen zullen op een wereldmarkt blijven opereren. Maar al wat zwaar is en een hoog koolstofgehalte heeft, zou zo veel mogelijk op het meest lokale niveau geproduceerd moeten worden. Al wat licht is, in het bijzonder ideeën en kennis, is wereldwijd te delen!

We houden een duidelijk pleidooi voor her-industrialiseren. Maar de industrie van de eenentwintigste eeuw zal niet dezelfde zijn als het massaproductiemodel van de wegwerpeconomie van de twintigste eeuw. Dat model is verouderd, en het veelbelovende van een her-industrialisering ligt in *custom-made* productie als onderdeel van een circulaire economie (inclusief nieuwe businessmodellen die product en dienstverlening combineren).

De economische systeemverandering bestaat uit twee bouwstenen. De eerste is de ontwikkeling van een stedelijke kringloopeconomie. Maar even cruciaal is de tweede: *slow economy*. Een circulaire economie kan immers nog altijd onduurzaam zijn als de kringlopen te snel worden doorlopen. Bovendien is een circulaire economie *an sich* neutraal wat sociale doeleinden en het streven naar een beter leven betreft.

Gesloten kringloopeconomie

Een ecologische economie houdt de grondstoffen binnen het economisch circuit als antwoord op de grondstoffenschaarste en het afvalprobleem. Centrale kwesties die nu nog evident zijn (bijvoorbeeld ontginning van grondstoffen, afvalverbranding) zullen overwegend tot het verleden behoren. De gesloten kringloop is echter maar zo sterk als zijn zwakste onderdeel. Minstens drie radicale uitdagingen moeten worden aangepakt.

Ten eerste het *ecodesign*: een ontwerp van gesloten kringloopproducten. Een ecologische economie begint met ecodesign, met oog op de impact zowel voor als na de productie. Dit levert producten op met een lange levensduur, die op een duurzame manier worden gemaakt en modulair ontworpen zijn, zodat ze makkelijk ontmanteld kunnen worden en hun onderdelen makkelijk vervangbaar zijn. Zo is er bijvoorbeeld een kantoorstoel op de markt die volledig uit elkaar te halen is en voor 99 procent recyclebaar is. Ten tweede: *steden als nieuwe bron van grondstoffen*: 'urban mining' of stadsmijnbouw.

In plaats van gebruikte producten te dumpen of te exporteren, betekent het concept van een gesloten kringloop dat alle waardevolle grondstoffen die in een stad

circuleren er ook blijven. In dit *urban mining*-concept worden de schaarse grondstoffen hergebruikt: dat gaat van ontmantelen en opnieuw gebruiken tot hersmelten. Omdat er een zekere omvang voor nodig is, kan dit georganiseerd worden in regionale stedelijke netwerken die zich elk specialiseren in een bepaalde vorm van 'regeneratie'. In België speelt het bedrijf Umicore hier een voortrekkersrol (Zie p. 40).

Ten derde: *de nieuwe stedelijke productie: kleinschalige hightechfabricatie*. Als nieuwe technologieën en businessmodellen elkaar ontmoeten, zoals in 3D-printing, smart software en fablabs (*fabrication laboratories*) al het geval is, wordt de toekomst er een van kleinschalige hightechproductie in microfabrieken. Dit maakt *mass customisation* mogelijk. Zo haalde een Belgisch bedrijf dat voorheen zijn tandprothesen in China liet produceren om de hoge arbeidskosten te drukken, zijn productie terug door een 3D-fabriek te installeren. Deze nieuwe productiemethode biedt ongelooflijk veel mogelijkheden voor onderhoud en reparatie doordat kleine onderdelen gewoon op verzoek te maken zijn.

Het internet en de *open source*-software banen de weg naar *peer-to-peer*-design en -productie, waarbij experts van over de hele wereld kunnen samenwerken aan het ontwerpen van nieuwe producten (zoals een eco-efficiënte auto: Wikispeed).

Slow economy

Een gesloten-kringloopeconomie opzetten is prachtig, maar niet voldoende. Kringlopen kunnen grote druk leggen op het milieu en verslinden soms erg veel energie. Bovendien kan ook de kwaliteit bij het recyclen omlaag gaan (*downgrading*). Daarom zal een duurzame economie het kringloopproces zoveel mogelijk vertragen. Tegelijk integreert deze *slow economy* het streven naar een betere en meer duurzame manier van leven in een samenleving met meer gelijkheid.

Hierbij spelen vier elementen een cruciale rol. Allereerst: *koop minder (of niets), en deel, ruil of geef weg*. Niets kopen: het lijkt de slechtste

ecofabriek

business-strategie. Maar daar komt verandering in: bedrijven zoals Patagonia moedigen hun klanten aan om iets niet te kopen als ze het niet nodig hebben! En als we wel producten kopen, dan kunnen we ze delen: gedeelde consumptie zit in de lift, met als gevolg een meer duurzame levensstijl en een tragere en lichtere kringloop. Dit laat zien dat een ecologische economie niet zomaar gaat over andere productiemethodes en andere producten, maar ook over een duurzame levensstijl en een maatschappij die deze ondersteunt. Burgers gaan op zoek hoe ze een goed leven kunnen leiden zonder langer slaaf te zijn van de wegwerp consumptiemaatschappij. Door bijvoorbeeld hun auto's en gereedschap te delen, sparen ze geld uit en hebben ze een aangenaam leven met minder koopkracht. Misschien werken ze een dag minder per week en brengen ze hun vrije tijd door als vrijwilligers, of doen ze hightech-kennis op in een fablab. Je zou het kunnen omschrijven als *high tech-low budget urbanity*.

Het tweede element betreft *nieuwe businessmodellen, ofwel: de leasemaatschappij*. Er ontstaat een nieuwe relatie tussen producent en consument. Omdat de producenten de eigenaars blijven van hun producten, worden ze gestimuleerd om efficiënter om te gaan met de grondstoffen, de levensduur van het product te verlengen, het gebruik ervan te optimaliseren en hergebruik of recycling te vergemakkelijken. Dit vergt wel een heel precieze reglementering om onbedoelde gevolgen zoals het *reboundeffect* of negatieve sociale consequenties te vermijden. Xerox heeft hierin opmerkelijke resultaten geboekt door zijn kopieermachines te leasen in plaats van ze te verkopen.

Het derde element is een *stedelijk reparatienetwerk*. Dat klinkt als de evidentie zelf, maar het is net het omgekeerde van de bestaande situatie: repareer wat defect is. Voor een stad ligt de uitdaging in het uitbouwen van de mogelijkheid om wat binnen haar grondgebied wordt gebruikt ook te repareren, door middel van een stedelijk reparatienetwerk (zoals bijvoorbeeld in Wenen). Dit schept nieuwe banen voor technisch geschoolde mensen (of zorgt voor opleiding van ongeschoold personeel) en het leidt tot een nieuwe relatie ten opzichte van goederen.

Het vierde element tenslotte betreft het *intellectuele eigendom: vertraag de kringloop door de technologische innovatie te versnellen*. Het is duidelijk dat hoopvolle ontwikkelingen zoals stadsmijnbouw heel wat technologische innovatie vergen. Intellectuele-eigendoms-

rechten (IE) kunnen investeringen beschermen, maar zijn tegelijk ook een hinderpaal voor nieuwe innovaties en voor kennisdeling. Andere manieren om kennis te delen, zoals kenniscoöperatieven, kunnen een vernieuwende weg vooruit betekenen.

Een stedelijke kringlooeconomie biedt kansen op werkgelegenheid, hoewel er ook banen verloren kunnen gaan. In de grondstoffensector liggen de grootste kansen bij het verwerken van reeds gebruikte grondstoffen. In de productie-industrie zal er een grotere markt komen om goederen opnieuw te verwerken en aan te kleden. In de dienstensector kunnen combinaties van product en dienstverlening extra banen opleveren voor laaggeschoolden, net zoals in de sociale economie.

Geld en beleid

In de bestaande context kunnen de markt en de publieke instellingen niet altijd voldoen aan de behoeften om de transitie te financieren. Er moet dus naar alternatieven worden gezocht.

Er bestaat al een florerende sector van coöperatieven. Die worden gefinancierd door inschrijvingen op kapitaalaandelen en/of regelmatige bijdragen van burgers. Er bestaan coöperatieve banken, coöperaties voor hernieuwbare energie, landbouw en voedsel.

Door het internet zijn middelen ontstaan om projecten te financieren, zoals *crowdfunding*. Daarbij gaat het meestal om kleine eenmalige projecten met kleine donaties door een grote groep mensen.

Ook stedelijke overheden kunnen geld mobiliseren om de transitie te financieren door goedkope leningen of met leengarantieprogramma's. Grotere steden zouden hun eigen obligaties kunnen uitgeven, zodat de spaargelden van burgers ingezet kunnen worden. Een laatste mogelijkheid is het invoeren van een complementaire munt, zoals bijvoorbeeld de *Bristol Pound* in Londen.

Verschillende politieke niveaus kunnen diverse maatregelen nemen om de transitie te bevorderen. Op nationaal niveau is een fiscaal systeem dat de belastingen verschuift van arbeid naar het gebruik van energie en grondstoffen een belangrijke aandrijver. Ste-

den kunnen subsidies en leningen aanbieden, optreden als bemiddelaar tussen lokale initiatieven en geld lenende instellingen, en aan coöperatieven grond aanbieden die eigendom is van de stad. Net zo belangrijk als geld is stimulerende infrastructuur voor stedelijke innovatie: gedeelde werkruimte, commerciële centra en bedrijfsruimte voor nieuwe ondernemers als gemeenschapsbezit. Ook kan een expertisecentrum om coöperaties op te zetten de sleutel vormen die de economische ontwikkeling in de juiste richting stuurt.

Voortouw

Economie gaat over de bevrediging van onze behoeften, hebben we op school geleerd, en dat is dus ruimer dan wat op de markt gebeurt. Zogenoemde *soft structures* (plaatsen voor uitwisseling, delen en solidariteit) zorgen ervoor dat aan heel wat behoeften in de stad wordt voldaan op een niet-klasseke economische manier. Als mensen in een district een 'gereedschapsbibliotheek' opzetten, hebben ze minder koopkracht nodig om aan het materiaal te komen. De term 'stedelijk gemeengoed' omvat deze bestaande organisatievormen het best. Nog een voorbeeld waarbij een groot aantal behoeften en vaardigheden uitgewisseld worden, is een systeem als LETS (*Local Exchange Trade System*). En zoals Wikipedia op wereldschaal laat zien, kan open *peer-to-peer*-productie onverhoopte resultaten opleveren.

De filosoof Benjamin Barber schijft in zijn recente boek *If Mayors Ruled the World* dat de steden zich begeven op beleidsterreinen waar naties elkaar tegenwerken. Dus, terwijl de internationale klimaatonderhandelingen praktisch geen vooruitgang boeken, proberen almaar meer steden klimaatneutraal te worden. Zij kunnen het voortouw nemen en de plaatsen worden waar een ecologische economie deel uitmaakt van de stedelijke renaissance van de eenentwintigste eeuw.

Daktuinen
in Chicago

Derk Loorbach en Roebin Lijns-Hueffenreuter

De economische crisis vanuit een transitieperspectief

DRIFT, Rotterdam 2013

De economische crisis biedt kansen om duurzame systeemveranderingen teweeg te brengen in onze maatschappij, zo beschrijft dit essay. De auteurs zijn verbonden aan het Dutch Research Institute For Transitions (DRIFT), een onderzoeksinstituut aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, dat zich richt op de transitie naar een duurzame samenleving. De auteurs betogen dat de crisis niet binnen het huidige systeem kan worden opgelost, omdat de culturen, structuren en praktijken hierbinnen de oorzaak ervan zijn. Ze zetten een aantal transitiepaden uit en betogen dat diepgaande verandering van het huidige economische systeem tot stand gaat komen door middel van *glocal governance*, een combinatie van zowel *bottom-up* als *top-down* initiatieven. Het essay roept echter wel vragen op. Hoe gaat een non-lineaire systeemverandering in zijn werk? En hoe kunnen globale, nationale en lokale, zelfvoorzienende initiatieven elkaar in de praktijk versterken? Het stuk eindigt dan ook met een oproep tot meer onderzoek naar deze vraagstukken.

Jolanda van Benthem

Marga Hoek (redactie Felix de Fijter)

Zakendoen in de nieuwe economie

Kluwer Management 2013

Vergroening van de economie bestaat niet slechts uit mooie woorden van beleidsmakers. Overal zijn ondernemers al bezig om de mogelijkheden van deze nieuwe economie te verkennen. Marga Hoek van ondernemersnetwerk *De Groene Zaak* schreef een interessant boek over de motivaties en succesfactoren van deze ondernemende koplopers. Kernbegrip is waarde, niet alleen in financiële zin, maar ook ecologisch en sociaal. De clou is om op alle fronten waarde te behouden, en dat kan alleen met een nieuwe begrip van economie. Zo hoeft bijvoorbeeld de consument in de nieuwe economie geen woning, auto of telefoon te bezitten, als hij maar kan wonen, rijden en bellen. Het is een pleidooi voor ondernemers om dynamiek, innovatief en anders te durven denken. Het boek staat bomvol voorbeelden, met regelmatig een samenvatting en *wrap-up*, met als mooie uitsmijter een hoofdstuk vol *mindmaps* over zakendoen in de nieuwe economie door de ogen van kinderen. Een mooi en optimistisch boek.

Albert Faber

Diane Coyle

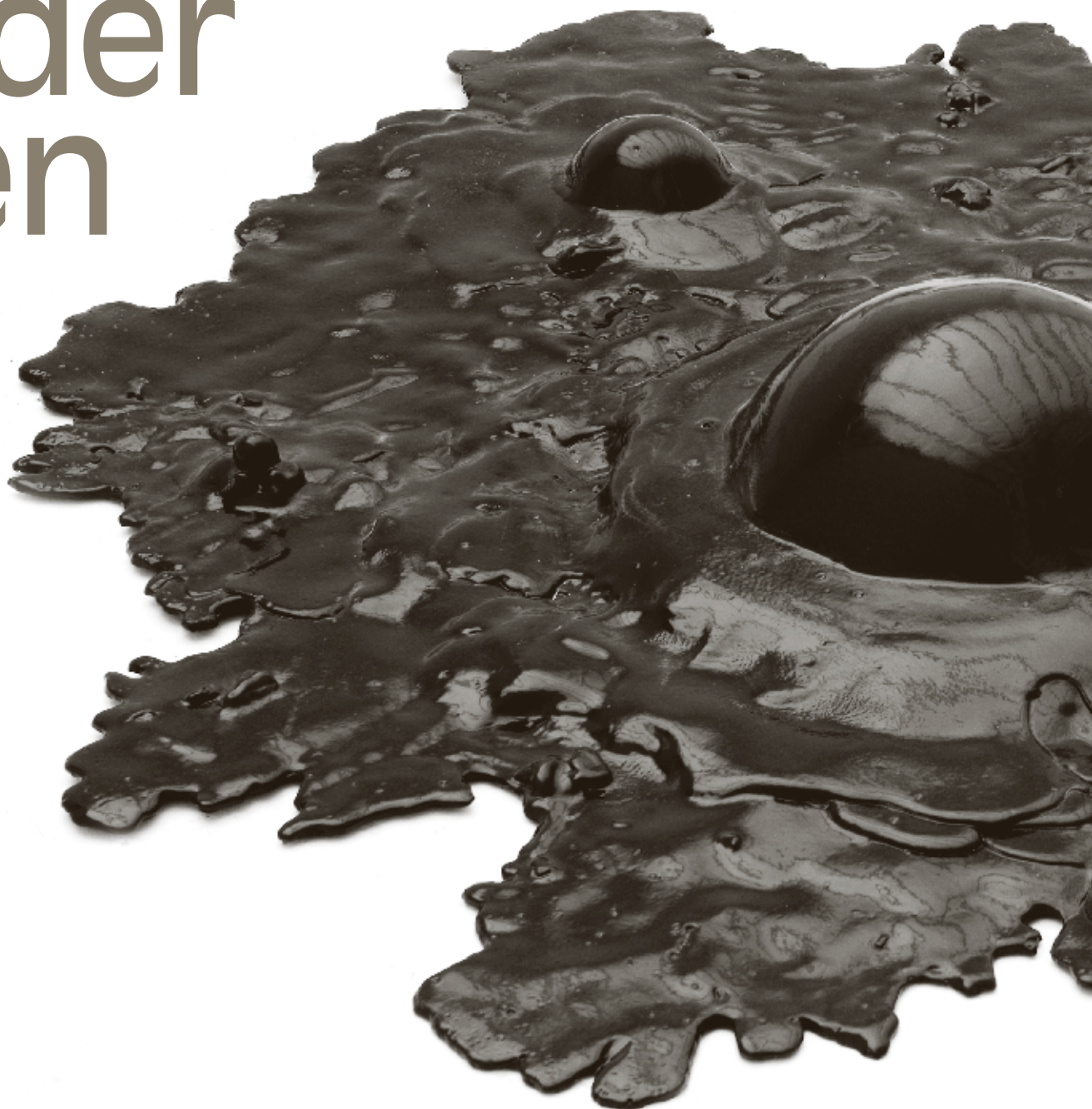
The Economics of Enough, how to run the economy as if the future matters

Princeton University Press 2011

Dit boek biedt een meer dan overtuigend verhaal over hoe we in de huidige economie in feite op de pof leven van de mogelijkheden in de toekomst. Coyle schetst eerst in vijf hoofdstukken de grote uitdagingen van deze tijd: geluk, natuur, financiële houdbaarheid, eerlijk delen en vertrouwen. De onderwerpen worden uitgewerkt in termen van *schuld*, met als centrale boodschap dat we sterk interen op het kapitaal dat we nodig zullen hebben voor een structureel stabiele economie. Drie grote obstakels staan echter in de weg voor een meer toekomstgerichte economie: het adequaat meten van vooruitgang, het meenemen van waarden en tekortschietende instituties. Ze eindigt het boek met een manifest voor 'Genoeg'. Door de scherpe duiding van de tekortkomingen van het huidige kapitalisme in combinatie met het aandragen van oplossingen levert Diane Coyle met dit boek een belangrijke bijdrage aan het debat over het globale kapitalisme.

Albert Faber

Verder lezen

Michel Bauwens

De wereld redden

Houtekiet/Oikos 2013

Cyberfilosoof, futuroloog, researcher, econoom, ondernemer... Het zijn maar een paar titels waarmee de Belg Michel Bauwens getypeerd wordt. In 2012 werd hij door het Post Growth Institute, samen met Gandhi en Martin Luther King, opgenomen in de lijst van de honderd meest inspirerende personen voor een duurzame toekomst. Met dit boek, mede uitgegeven door de Vlaamse pendant van bureau de Helling, de denktank voor sociaal-ecologische verandering Oikos, wordt zijn gedachtegoed nu ook in het Nederlands bekend. "Ik wil van de commons en peer-to-peer de centrale hefbomen maken voor maatschappelijke verandering". Dat is de centrale stelling van Bauwens, die zelf de Foundation for Peer to Peer Alternatives oprichtte. Peer to peer staat voor participatie van evenwaardige deelnemers, die mee kunnen werken aan de toekomst van een nieuwe samenleving gebaseerd op een relationeel, dynamisch en gedecentraliseerd netwerk. Bauwens' boek schetst de contouren van een nieuwe, post-kapitalistische samenleving, waar herlokalisering en wereldwijde samenwerking een grote rol spelen, en het algemeen belang boven de markt gesteld wordt. Door het "op gang brengen van een progressieve, integratieve, emancipatorische beweging" wil deze bevlogen denker de wereld redden.

Erica Meijers

Pepijn Vloemans

Survivalgids voor het consumptieparadijs. Over geld, groei en geluk in tijden van crisis,

Querido Amsterdam 2013

In dit nog maar net verschenen boek zoekt de auteur, oud medewerker van Bureau de Helling, antwoord op de vraag hoe de economie onze levens beheerst. Waarom zijn we in Nederland historisch gezien zo rijk, maar er toch van overtuigd zijn dat we in een diepe crisis zitten? Is economische groei echt nodig om gelukkig te worden? En waarom associeert de een het woord duurzaamheid met 'lijden' en de ander met 'geluk'? Vloemans probeert via denkers als Epicures, Proust en Thoreau inzicht te geven in de verlangens die onze levens regeren. Het boek gaat in op thema's als vrije tijd, bezit, status en competitie, dat alles gezien vanuit het perspectief van de duurzame economie.

Na aanvankelijke scepsis, gaat Vloemans toch overstag voor de voordelen die hij ziet in economische groei, al maakt die ons niet perse gelukkiger. Wereldwijd is dat overigens nog wel het geval. Hij kiest voor groene groei, op de manier zoals Ralf Fücks die elders in deze Helling beschrijft: duurzaamheid is wat hem betreft geen zaak van minderen, maar, met behulp van groene technologie, vooral van nieuwe kansen.

Erica Meijers

DE HELLING DIGITAAL

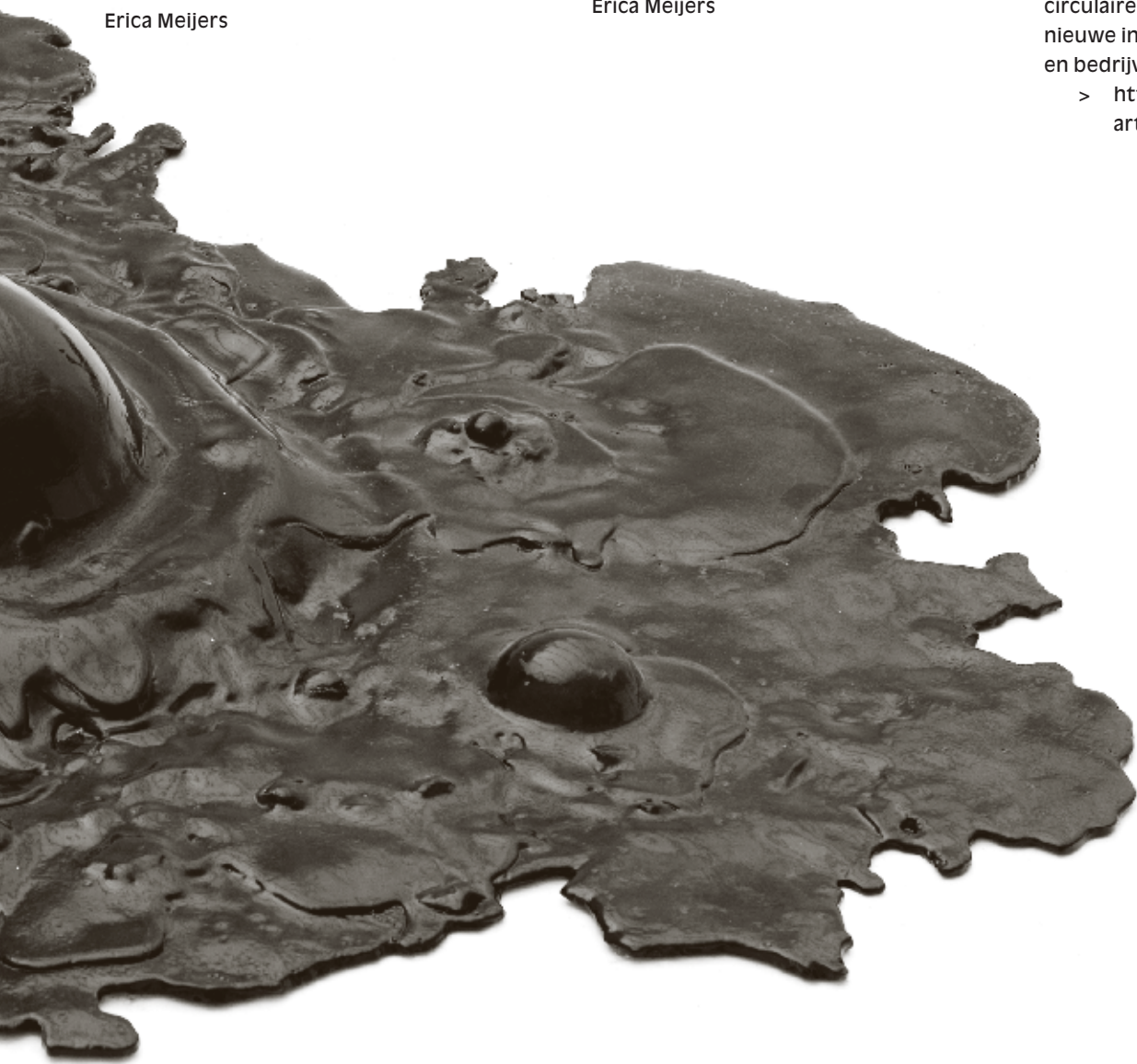
Aetzel Griffioen

De circulaire economie. Sociale bedrijven en nieuwe instituties voor gemeengoed

bureaudehelling.nl/tijdschrift/2013-4/groene-economie

De groene economie is circulair en zelfverbeterend. Voor Aetzel Griffioen, redacteur van de Helling, coördinator van Rotterdam Vakmanstad en filosoof, moet het debat over groene economie verbonden worden met de betekenis van de *commons*, de meent. Hij doet in dit artikel een voorstel tot instituten die ons ecologisch gemeengoed onafhankelijk van private partijen kunnen managen. Griffioen bespreekt voorstellen van denkers als Pauli, McDonough & Braungart en Jackson voor de verbetering van onze verhouding tot ecosystemen, sociale verbanden en cultuur. Hij kijkt naar de verschillende niveaus waar een duurzame economie zich moet realiseren, van burgerinitiatieven tot bedrijven en overheden. Volgens Griffioen moeten nieuwe instituten worden ingericht. Nieuwe modellen van gemeenschappelijk eigendom, aangeduid met het oude begrip meent, kunnen hierbij zeer bruikbaar zijn. "Zij kunnen als trusts ingericht worden die het gebruik van uitputbaar gemeengoed begrenzen en het zo behouden voor volgende generaties. De circulaire economie is een zaak van burgers in nieuwe instituten, overheid met nieuw beleid en bedrijven met nieuwe modellen.

> <http://bureaudehelling.nl/artikel-tijdschrift/circulaire-economie>

Maarten Vanden Eynde

(1977) woont in België en Frankrijk.
In zijn kunstwerken reflecteert hij op
globalisering, verandering en tijd.
Waar gaan we heen en waar komen
we eigenlijk vandaan?
Zie www.maartenvandeneinde.com.

Vorige spread en links: *Oil Peak* (2006-2013)
bitumen, metaal en brons.

Maarten Vanden Eynde plaatste in 2006 tien oliefonteintjes in de Georgische stad Tbilisi, waar op dat moment felle protesten gaande waren. De demonstranten verwelkomden de fontein voor het parlement als 'zwarte roos', een verwijzing naar de mislukte rozenrevolutie in 2003.

Rechts: *My First Ford* (2013) is een reactie op de invloed van het Fordisme, symbool voor economische groei en consumptie. Aanleiding was de aangekondigde sluiting van de Fordfabriek, al jaren de grootste werkgever in Belgisch Limburg. Hierdoor verliezen 10.000 mensen hun baan.

Onder: *Plastic Reef* (2008-2012). Om bekendheid te geven aan de enorme plasticsoep die in de oceanen rond drijft, viste Vanden Eynde meer dan 1000 kilo afval uit verschillende oceanen en smolt het om tot een al maar groeiend plastic rif, waarmee hij ook het verdwijnen van de koraalriffen aan de orde stelde. Hij werd meerdere keren ziek van de stoffen die vrij kwamen bij het smelten.
Meer op www.plasticreef.com

Achterop: *Mamamundi* (2010).

